

V N O N C W

De **KRACHT**
van Nederland

Bilderbergconferentie 2014

De Kracht van Nederland

Bilderbergconferentie 2014

V N O N C W

Deze uitgave is verschenen onder auspiciën van
VNO-NCW

Malietoren, Bezuidenhoutseweg 12

postbus 93002, 2509 AA Den Haag

telefoon 070-3490349

www.vno-ncw.nl

www.bilderbergconferentie.nl

eindredactie: Paul van Kempen

@ 2013 VNO-NCW, Den Haag

oorspronkelijke titel: *De Kracht van Nederland*

Inhoudsopgave

4

Voorwoord Bernard Wientjes	7
Kunnen we het maken? Nou en of! <i>Een nieuw verdienmodel voor Nederland</i> Thomas Grosfeld en Paul van Kempen	9
Nederlandse instituties behoeven revival Raymond Gradus en Maarten Neuteboom	17
Ethiek en de Vrije Markt. De bijdrage van de discussie over moraal en markt aan de kracht van Nederland. Jos van Gennip	27
Van financieel 'overgewicht' naar de financiële sector als 'stille kracht' Rens van Tilburg	35
Hoe slim is de kenniseconomie? Jan Prij	43
Mag de handrem eraf? Henk W. van Dorp	51
Nederland is jarig! 200 jaar! En dat moet natuurlijk gevierd worden... Rein Willems	61
Pioniers, Uitvinder, watermanagers. <i>De kracht van Nederland en het Hollandse onbehagen</i> Helmut Hetzel	67
Social and economic liberty in drained swamps: an experiment Matt Steinglass	71
Mijn ode aan de ondernemer Peter Vandermeersch	75

Nederland heeft meer ondernemers nodig in de politiek	79
Marck Hagen	
Vertrouwen is moed	85
Ab van der Touw	
Resultaat behaal je niet in je eentje	91
Herna Verhagen	
Bijlage 1: Thema Bilderbergconferentie 2014	95
Bijlage 2: Programma 52 ^{ste} Bilderbergconferentie 7-8 februari 2014	99
Bijlage 3: Over de Bilderbergconferentie	101

Voorwoord

De Nederlandse economie stagneert al vijf jaar lang, en sinds 15 jaar heeft geen kabinet het einde gehaald,. Dat geeft te denken over de positie van Nederland, die is ingebed in een internationale omgeving, met burgers die hechten aan zekerheden. Toenemende dynamiek, globalisering en wereldwijde markten scheppen kansen. Maar daarnaast kampen we ook met een volatiel politiek landschap en dalend vertrouwen in instituties.

Dit boek brengt een zevental beschouwingen van economische, politieke en sociaal-culturele aard op de *Kracht van Nederland* bijeen. Daarnaast een drietal columns vanuit een buitenlands perspectief, met een 'vreemde bril'. En drie *business leaders* die hun licht laten schijnen op de kracht van Nederland. Stuk voor stuk reflecties op de kracht en zwaktes van het Nederlands Koninkrijk, inclusief haar overzeese gebieden.

Met deze bijdragen willen we u aanzetten tot reflectie en nadenken over het thema van onze komende Bilderbergconferentie: *De Kracht van Nederland*.

Graag bied ik u deze publicatie aan als onze bijdrage aan uw voorbereiding van de conferentie, die wederom plaatsvindt in Hotel de Bilderberg in Oosterbeek op 7 en 8 februari 2014.

Bernard Wientjes
voorzitter VNO-NCW
Den Haag, december 2013

Kunnen we het maken? Nou en of!¹

Een nieuw verdienmodel voor Nederland

Thomas Grosfeld en Paul van Kempen

Thomas Grosfeld (1973) is sinds 2010 secretaris innovatie bij VNO-NCW en MKB-Nederland. Daarvoor werkte hij onder ander voor het Ministerie van Economische Zaken, het Innovatieplatform en NXP Semiconductors. Hij studeerde algemene economie in Rotterdam.

Paul van Kempen (1986) is sinds 2011 secretaris algemeen economisch beleid bij VNO-NCW en MKB-Nederland. Daarvoor studeerde hij politicologie en algemene economie in Amsterdam en liep hij stage op het kantoor van VNO-NCW en MKB-Nederland in Brussel.

9

1 Vrij naar Bob de Bouwer

De lage structurele economische groei in Nederland de komende jaren werpt vragen op rond het verdienmodel van Nederland. Waar moet Nederland in de toekomst zijn geld mee verdienen, en hoe maken we van Nederland weer een van de meest concurrerende en sterke economieën van Europa? Eerst schetsen we aan de hand van rankings en een vergelijking met Duitsland een beeld van de sterktes en zwaktes van de Nederlandse economie. Aan de hand van onze exportprestaties, economisch beleid en economische structuur kijken we naar de verdienkracht van Nederland. Dan kijken we door naar de toekomst. Onze conclusie zal zijn dat nieuwe ontwikkelingen nieuwe kansen voor Nederland bieden, mits daar goed beleid op wordt gevoerd.

10

Hoe goed doet Nederland het?

Van oudsher wordt Nederland gezien als internationale handelsnatie, die haar geld in grote mate in het buitenland verdient. Econoom van het Financieel Dagblad Mathijs Bouwman publiceerde recent, tegen de sombere stroming in, de top 11 van eigenschappen waar Nederland tot de wereldtop behoort². Van de beste haven, het grootste bedrijf, grootste exporteur van groente, de slimste regio tot het beste land om in op te groeien. Kortom: de kracht van Nederland is veelzijdig. En Nederland bevindt zich steevast in de top 10 van alle concurrentielijsten.

Nederland scoort in deze ranking goed op haar hoge productiviteit, de ligging, het fiscaal klimaat en de kwaliteit van het hoger onderwijs en de wetenschap. Minder scoort Nederland wanneer het gaat om de groei van productiviteit, de bureaucratie (de *ease of doing business*), de beschikbaarheid van kenniswerkers (vooral in de bètarichtingen) en (met name private) investeringen in onderzoek en innovatie.

Wel valt op dat Nederland weliswaar goed scoort, maar zelden een top 5 notering kent. We kunnen dus spreken van ‘Hoogvlakte Holland’: Nederland behoort tot de top maar is geen absolute wereldtop. In een globaliserend

² <http://www.z24.nl/slides/topland-nederland>

wereld waarin productietaken al vergaand zijn gespecialiseerd, vraagt een solide verdienmodel echter meer dan goede basisbeginselen. Een leidend principe voor succes moet gaan over ‘*maximize your strengths*’.

Belang van macro-economische stabiliteit met maakbasis

Voor een positie in de wereldtop is stabiliteit echter een *conditio sine qua non*. De recente daling in de ranglijsten maakt duidelijk dat de huidige macro-economische omstandigheden en situatie op de financiële markten nu ook de structureel sterke positie van Nederland aan het ondergraaft³. De SER heeft in een scherpe analyse een aantal kenmerken van de Nederlandse economie blootgelegd, die de doorschietende prijsdaling op de woningmarkt, de kapitaalschaarste van de Nederlandse banken en het pro-cyclisch uitwerken van ons pensioensysteem die de binnenlandse economie in een negatieve greep houden⁴. Die macro-economische cocktail heeft structureel een negatief effect op de Nederlandse economie. Maar de twijfel over macro-stabiliteit onthulde voor veel ontwikkelde landen ook een andere structurele kwetsbaarheid: veel nadruk was komen te liggen op financiële- en dienstensectoren. De crisis maakte duidelijk dat de industrie een cruciale motor is voor productiviteits- en economische groei en daarmee een belangrijk factor voor economisch herstel⁵. Conclusie: we moeten terug naar reële groei vanuit een stabiele maakbasis.

Duitsland presteert op een aantal vlakken beter

Vanuit industriële groei en stabiliteit is het niet vreemd dat er afgelopen jaren veel naar Duitsland wordt gekeken. Vijftien jaar geleden – ten tijde van de hausse – was Duitsland nog de ‘zieke man van Europa’, maar ‘Die- sel Deutschland’ is crisisbestendig gebleken. De Duitse economie groeit (weliswaar bescheiden) sinds 2009 en kent bovendien de laagste werkloosheidcijfers van de afgelopen 20 jaar. Dat wordt toegeschreven aan sterke middelgrote bedrijven die met hun industriële exporten alle groeimarkten kunnen bedienen.

Export. Sinds de eeuwwisseling groeide de Duitse export sneller dan de Nederlandse. Duitsland voert naar verhouding driemaal zoveel uit naar de BRIC landen als Nederland⁶. Gecorrigeerd voor onze wederuitvoer voeren we

3 De recente daling van Nederland op de WEF lijst is hier primair aan toe te rekenen.

4 Zie: SER (2013). Nederland in Stabieler vaarwater, een macro-economische verkenning naar de huidige knelpunten van onze economie

5 Zie OESO (2013) en EC (2013)

6 Vanzelfsprekend profiteert de Nederlandse industrie, via de verwevenheid met de Duitse industrie, ook wel van deze oriëntatie van de Duitse industrie ABN-AMRO (2013) spreekt hier van een indirect exporteffect.

nog steeds minder uit naar de BRIC-landen dan Duitsland. Kijken naar de *toegevoegde waarde* van de export bevestigt dat beeld. Ruim 15 procent van de Duitse geëxporteerde toegevoegde waarde gaat naar de BRICs; in Nederland is dit krap 10 procent. Ruim 56 procent van de Nederlandse geëxporteerde toegevoegde waarde komt in Europa terecht, tegen 41 procent voor Duitsland. De helft van de Duitse uitvoer bestaat uit metaal-, machine-, apparaten- en vervoersproducten die hun grootste afzetmarkt in China zien. De vraag naar kapitaalgoederen in opkomende landen heeft Duitsland dus ten gelde gemaakt. Voor Nederland is Duitsland nog steeds de belangrijkste afzetmarkt. Maar met het opkomen van koopkrachtige middengroepen in de opkomende economieën wordt de Nederlandse *lowtech* uitvoer (consumptiegoederen) ook populairder in de BRIC-landen.

Mittelstand. Het gemiddelde Nederlandse bedrijf is kleiner dan het gemiddelde Duitse bedrijf. Het verschil in bedrijfsgrootte is met name opvallend in de industrie. Daar kent het gemiddelde Duitse bedrijf 37 personeelsleden, terwijl Nederland goed is voor 16 personen gemiddeld. Een drijvende kracht van de Duitse industrie zit in wat de Duitsers *Mittelstand* noemen. Deze zgn. 'hidden champions' zijn vaak familiebedrijven, hebben doorgaans een personeelsbestand tussen de 50-500 man personeel en bezetten een wereldpositie in een hele specifieke niche. Daardoor hebben ze zich op kunnen schalen. De Harvard Business Review zegt hierover: "These typically family-run businesses employ more than 70% of all German employees in the private sector, and are export-oriented, making Germany the second-largest exporter in the world." Nederland kent dit soort bedrijven natuurlijk ook maar onderzoek laat zien dat dit er wel aanmerkelijk minder zijn⁷. Dit succes van de Duitse *Mittelstand* laat zich overigens niet eenvoudig kopiëren. De kracht van deze bedrijven is in belangrijke mate ook historisch bepaald⁸.

Industriebeleid. Innovatie staat aan de basis van het Duitse groeimodel. De wereldwijde afzetmarkt en vele niche-activiteiten zijn gevolg van succesvolle innovatie, geen oorzaak. Daarvoor is een actief en op continuïteit gericht innovatie- en industriebeleid van belang⁹. Zo heeft Duitsland een consistent industriebeleid waarbij de grote vraagstukken van de toekomst leidend zijn voor innovatie. Daar is draagvlak en coördinatie van alle partijen voor nodig gebleken. Goed voorbeeld is de *Energiewende*. Ook daar gaat het vol-

7 http://www.finfacts.ie/irishfinancenews/article_1025980.shtml

8 Zie: Economist (2013) Dissecting the Miracle: The ingredients of German economic success are more complex than they seem.

9 Zie: AWT (2013). Vasthoudend innoveren.

gens het Planbureau voor de Leefomgeving primair om industriepolitiek¹⁰. Inzet is om Duitsland koploper te laten zijn in schone technologie, waarvan de wereldmarkt snel groeit. Daartoe werden in 2010 drie doelen bepaald: sterke afname van energieverbruik en broeikasgasemissies en toename van hernieuwbare energie in 2050, met tussendoelen in 2020 en 2030. Verder heeft Duitsland na de kernramp in Fukushima de principiële keuze gemaakt om met kernenergie te stoppen.

De Energiewende kent brede steun en heeft plussen en minnen opgeleverd. De schone industrie heeft zich goed ontwikkeld en telt 380.000 banen – omgerekend zevenmaal zoveel als in Nederland. Wel zijn de jaarlijkse subsidies voor hernieuwbare energie opgelopen tot 17,5 miljard euro dit jaar – omgerekend naar de omvang van de Duitse economie ook bijna vijfmaal zoveel als in Nederland. Wat hier nadrukkelijk wel bij hoort is dat Duitsland een ruimhartig energiebeleid voert. Enerzijds zorgt Duitsland voor een goed investerings- en ondernemingsklimaat voor het internationaal opererende bedrijfsleven (onder andere compensatie voor het Europees emissiehandelsstelsel, lage transportkosten, lage energiebelasting) en anderzijds zorgt Duitsland ook voor een goed investerings- en ondernemingsklimaat voor de *cleantech* sector.

Duaal onderwijs. Duitse bedrijven investeren meer in het goed opleiden van leerlingen. Dat gebeurt veelal door duale vormen van onderwijs te organiseren, met een combinatie van leren en werken. Daardoor worden Duitse leerlingen goed voorbereid op de vraag van de arbeidsmarkt. Er zijn eisen aan kwaliteit en kwalificaties van de praktijkbegeleiders in bedrijven. Afstemming gebeurt veelal op regionaal niveau. De *Industrie und Handelskammer* draagt op regionaal niveau zorg voor de uitvoer en de accreditatie van de eindexamens en uitreiking van diploma's. De werkgever betaalt de kosten van het praktijkgedeelte en is verantwoordelijk voor het – vaak praktijkgericht - eindexamen. De kosten voor de opleiding op school worden betaald door de overheid. Werkgevers zijn dus bereid om te investeren, maar profiteren ook van goed opgeleid personeel, dat als gevolg van de scholing vaak loyaal is aan het bedrijf.

10 Gebaseerd op <http://www.pbl.nl/publicaties/2013/de-duitse-energiewende-inspiratie-voor-nederland>

De Nederlandse kracht

Het Duitse succes is meer dan industriegedreven groei¹¹, maar de industrie is een duidelijke succesfactor. Hoewel de Europese ambitie voor een bijdrage van de maakindustrie aan de economie van zo'n 20 procent, niet heel fijnzinnig is, zeker gezien de verwevenheid tussen industrie en diensten; klinkt hier wel een nieuw element van het Europees – en dus Nederlands – verdienmodel in door. Nederland heeft een sterk gespreide economische structuur. Het kent enerzijds een hoogwaardige dienstensector die deels teruggaat op de specialisatie als handels- en doorvoerland¹². Anderzijds springt er een beperkt aantal 'maaksectoren' uit. De afhankelijkheid van de dienstensector van de industriële maakbasis en de verwevenheid tussen industrie en diensten wordt weer gezien als solide basis van groei. Reële, industriële, 'maak'-groei.

Hoe is een meer 'industrybased' groei vorm te geven? Zowel Duitsland als Nederland hebben op industriële exportmarkten hun concurrentiepositie weten te verbeteren ten opzichte van de overige EU-landen. Kijkend naar de Nederlandse industrie moeten we inzetten op onze eigen sterktes. En die zijn er. De cijfers over de bijdrage aan R&D, werkgelegenheid en BBP zijn natuurlijk bekend maar wie meer kwalitatief kijkt ziet een aantal interessante zaken:

- *Nederland nicheland*: Veel Nederlandse bedrijven (ook MKB) hebben een dominante marktpositie op de wereldmarkt. Daarbij gaat het vaak over markten met beschreden volumes, maar met een zeer hoogwaardig product met hoge toegevoegde waarde. In de meeste topsectoren is deze trend naar *low volume, high value added* gaande.
- *Transformatievermogen*: Op het gebied van producten en diensten zijn Nederlandse bedrijven in staat geweest zich aan te passen aan mondiale ontwikkelingen. De transformatie van bedrijven als DSM en Philips zijn, ook in internationaal perspectief, indrukwekkend. 10 jaar geleden haalde Philips bijvoorbeeld ruim 65% van de omzet uit consumentenelektronica en elektronische componenten gehaald, dat wordt nul¹³.

11 Zo is aan het begin van vorig decennium is de Duitse arbeidsmarkt flink hervormd. Onder meer via verkorting van de WW, verhoging van de pensioenleeftijd en de afwezigheid van een wettelijk minimumloon. Verder kent Duitsland met het *Bausparen* op de woningmarkt en het omslagstelsel bij de pensioenen een geringere gevoeligheid voor de perikelen op financiële markten. Duitsland heeft daarmee dus geen woningmarkt- en pensioencrisis overgehouden aan de financiële crisis.

12 WRR (2013). Naar een lerende economie.

13 Zie: H. de Jong in bijdrage afscheid Jan Klaver (2013)

- *Nederland is strong in low tech*: Opvallend is verder dat de Nederlandse industrie goed is in low en medium tech. Traditioneel is het idee dat dit juist sectoren zijn die naar lage lonen landen zullen verplaatsen. Nederland heeft kennelijk het vermogen om ook op deze domeinen nog een waarde propositie te kunnen formuleren die zorgt dat we concurrerend kunnen zijn.
- *Creativiteit en laagdrempeligheid*: Een duidelijke kracht van het Nederlandse bedrijfsleven is dat de werknemers kwalitatief goed en creatief zijn. Door het relatieve gebrek aan hiërarchie ook optimaal gebruik wordt gemaakt van de aanwezige kennis en potentieel in mensen. Zeker wanneer gewerkt wordt aan producten van hoge toegevoegde waarde in relatief beperkte volumes is dat een belangrijk voordeel.

Blik op de toekomst

Voortbouwen op deze krachtige elementen is voor Nederland dus van belang. De wereld van de industrie verandert snel: er wordt ook wel gesproken van een ‘derde industriële revolutie’¹⁴, vooral mogelijk gemaakt door een aantal elkaar versterkende ontwikkelingen in de technologie:

- *Additive manufacturing*: deze technologie maakt mogelijk dat laag voor laag een bepaald product wordt geproduceerd in plaats van het huidige assembleren.
- *Gebruik van andere materialen*: materialen als *carbon-fiber* en andere vezels vervangen traditionele materialen als metaal en staal. Verwachting op de (middel-)lange termijn is dat zelfs genetisch gemodificeerde micro-organismen kunnen gaan produceren.
- *Slimmere software en verdere robotisering*. Veel *prototyping* en digitaal ontwerp gaat tegen lagere kosten, waardoor machines snel kunnen veranderen van type geproduceerd goed, met een meer efficiënte *supply chain* tot gevolg.

Als gevolg van deze ontwikkelingen worden schaalvoordelen steeds minder belangrijk. Dat is nu nog een leidende begrip in de industrie. Een machine die *additive* produceert kan tegen lage kosten *tailor made* produceren. Daardoor kan beter ingespeeld worden op lokale behoeften, en is minder materiaal nodig omdat er laag voor laag wordt geproduceerd. In combinatie met meer mogelijkheden voor ict wordt gesproken over ‘*the rise of the micro-*

¹⁴ Economist (2012)

multinational’, waarbij niches wereldwijd worden bediend. De Nederlandse infrastructuur leent zich goed om stukken productie weer in eigen land te doen (*reshoring*’).

Tot slot: volop kansen!

We begonnen ons artikel met een duidelijk statement, Nederland moet voor zijn toekomstig verdienmodel terug naar reële groei vanuit een stabiele maakbasis. Kunnen we dat maken? Nou en of!

Nieuwe ontwikkelingen maken dat Nederland als kleine open economie goede kansen heeft. Nederland heeft met een goed opgeleide beroepsbevolking de potentie om uit te groeien tot wereldspeler.

Marktposities in nichemarkten en in groeiemarkten zijn daarvoor van belang. Duitsland is daar al verder mee. Het Nederlandse topsectorenbeleid heeft de potentie om Nederland naar de wereldtop te brengen, door goed randvoorwaardelijk beleid te combineren met het steunen van ‘pieken’. De ambitieuze agenda van dit kabinet op het gebied van economische diplomatie en handelsmissies, alsook een overtuigende uitvoering van de internationaliseringsagenda’s van de topsectoren achtten wij van groot belang voor het toekomstig verdienvermogen van de Nederlandse economie.

De nieuwe industriële revolutie biedt mogelijkheden voor de Nederlandse industrie. Ook hier kan Duitsland als voorbeeld dienen. In Duitsland hebben bedrijfsleven en wetenschap zich verenigd in *industrie 4.0* om actief de kansen bedreigingen en mogelijke beleidsconsequenties van deze ontwikkeling op te pakken. Dit zou voor Nederland, vanuit de krachtige ‘gouden driehoek’ in de topsectoren een belangrijke stap kunnen zijn.

Nederlandse instituties behoeven revival

Raymond Gradus en Maarten Neuteboom

Raymond Gradus (1962) is directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en hoogleraar Bestuur en Economie van de Publieke Sector en Non-profit organisaties aan de Vrije Universiteit.

17

Maarten Neuteboom (1983) is wetenschappelijk medewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en docent aan de faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden.

Nederland zit in een politieke, sociale en economische recessie, die het vertrouwen van mensen doet eroderen. Het politieke landschap is versnipperd, kiezers zijn op drift en de polder slaagt er lang niet altijd in om gezamenlijk op te trekken. In plaats van met de vinger naar elkaar te wijzen, zijn politiek en samenleving op elkaar aangewezen. Nederland behoeft daartoe een institutionele revival. Zo is het van belang dat kiezers meer mogelijkheden krijgen om een herkenbare volksvertegenwoordiging te kiezen. De polder kan op zijn beurt aan kracht winnen door zich toe te leggen op regionale aspecten, zoals de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt.

1. Onzekerheid en onbehagen

Als iets de afgelopen jaren duidelijk is geworden, is het dat burgers in toenemende mate hun vertrouwen in instituties verliezen. In een peiling naar de oorzaken hiervan wijst socioloog Paul Schnabel in *De Balkenende-balans* op de roerige periode die Nederland lijkt door te maken: “De eerste tien jaren van deze eeuw kunnen gemakkelijk als rare jaren omschreven worden. Twee politieke moorden, twee recessies, twee periodes van hoogconjunctuur, vijf kabinetten van steeds wisselende samenstelling, een veelbesproken verlies van vertrouwen in de instituties van onze samenleving tot aan de wetenschap en de rechterlijke macht toe.”¹ Inmiddels is het tweede decennium drie jaar onderweg en is Nederland alweer een recessie en een kabinet verder. Deze recente ontwikkelingen lijken te bevestigen wat Schnabel in de marge van zijn genoemde terugblik voorspelde: “De toekomst is voor de meerderheid van de bevolking [...] geen aantrekkelijk perspectief. Zekerheden en tradities zijn verloren gegaan en de angst is groot dat de toekomst minder aantrekkelijk zal zijn dan zeker het laatste kwart van de vorige eeuw. Het idee dat hun kinderen het minder goed zullen gaan krijgen dan zichzelf, is

1 Een speciaal nummer van *Christen Democratische Verkenningen* waarin een balans wordt opgemaakt van acht jaren kabinetten-Balkenende. Zie: Paul Schnabel, ‘Geen gemakkelijke tijd’, in: Pieter Jan Dijkman, Raymond Gradus en Jos van Gennip (red.), *De Balkenende-balans*, Amsterdam: Boom, 2010, p. 32. Zie ook: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *De bloedsomloop van de samenleving. Een christendemocratische visie op het belang van vertrouwen*, Den Haag, 2009.

een bron van onrust. Het onbehagen dat nu al tien jaar in onze samenleving gevoeld wordt, heeft misschien minder te maken met ontevredenheid over hoe het nu is dan met onzekerheid over waar het heen gaat.”²

In Nederland is kortom sprake van wat men een politieke, sociale en economische recessie zou kunnen noemen, die het vertrouwen van mensen doet eroderen. In deze bijdrage zal tegen de achtergrond van deze wijdverbreide vertrouwenscrisis worden verkend of de Nederlandse politieke architectuur aan herziening toe is. Immers, steeds krachtiger dringt zich de vraag aan ons op of de politiek nog wel goed in staat is om consistente beslissingen te nemen. Het antwoord op die vraag is ook van belang voor onze sociaaleconomische polderordering.

In het korte bestek van dit artikel kan slechts worden volstaan met het schetsen van een aantal maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Een belangrijke eerste vraag is dan hoe om te gaan met de toenemende versnippering van het politieke landschap? Vervolgens zal worden ingegaan op de ‘polderinstituten’. Hoe ziet de rol van de polder in de eenentwintigste eeuw eruit? Tot slot wordt stilgestaan bij het belang van een dragende middenklasse. Uiteindelijk functioneren de instituten die wij bespreken toch op de bodem van een samenleving en zijn ze daar niet los van te denken.

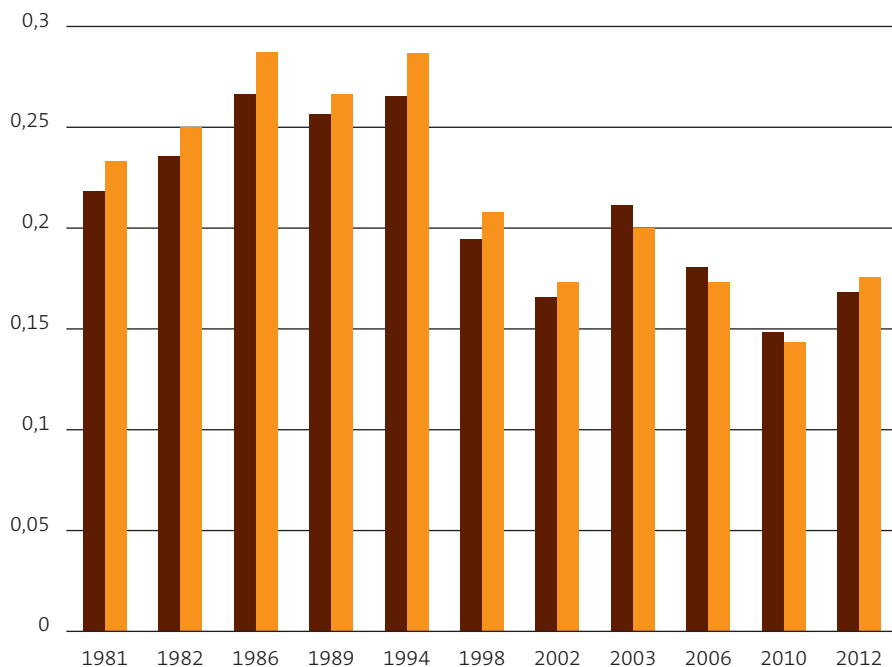
Hoe versnipperd is ons politiek landschap?

Het hedendaagse politieke landschap is meer versnipperd en volatieler geworden in de afgelopen decennia. Maar de vraag is hoe groot die verandering precies is. Een maatstaf voor versnippering is de concentratie-index van de politieke partijen die in het parlement zijn vertegenwoordigd.³ De versnippering is groter naarmate de concentratie-index een geringere waarde heeft. Als er bijzonder veel partijen met elk een klein aantal zetels in het parlement zitting hebben, tendeert de waarde van de index naar nul. Als één partij beslag op nagenoeg alle zetels weet te leggen, beweegt de waarde van de index – omgekeerd – naar één.

² Paul Schnabel, ‘Geen gemakkelijke tijd’, p. 34.

³ Deze index is gelijk aan de som van de gekwadeerde aandelen van de politieke partijen in het totaal aantal zetels in het parlement.

Figuur 1. De concentratie-index politieke partijen bij Tweede Kamer-verkiezingen 1981-2012

Bron: Donders & Gradus.⁴

Figuur 1 toont de concentratie-index voor de Tweede Kamer bij elk van de verkiezingen die plaatsvonden in de periode 1981–2012.⁵ De figuur illustreert dat de concentratie-index sinds de verkiezingen van 1998 een stuk lager is dan daarvoor. De concentratie-index op basis van de verdeling van de stemmen en die op basis van de zetels bedroegen bij de verkiezingen van 2010 achtereenvolgens 0,15 en 0,14, maar de verkiezingen van 2012 laten weer een voorzichtige beweging richting achtereenvolgens 0,17 en 0,18 zien.

4 Jan Donders & Raymond Gradus, *Toegang tot de collectieve sector*. Den Haag: Sdu Uitgevers bv, 2012, p. 67.

5 Weergegeven is zowel de index die valt te berekenen op basis van de verdeling van de zetels in de Tweede Kamer over de politieke partijen, als de index die resulteert op basis van de verdeling van de stemmen over de politieke partijen.

Hoe kan de politiek nog overtuigen?

De conclusie is gerechtvaardigd dat het politieke landschap vooral sinds 1998 steeds meer versnipperd is geraakt. Tegelijkertijd is het nog te vroeg om te spreken van een eenduidige trend. Behalve versnippering is ook sprake van een electoraat op drift. De voorheen grote volkspartijen – CDA, PvdA en VVD – konden tot in de jaren negentig steevast rekenen op het leeuwendeel van de Tweede Kamerzetels. Door onder meer de secularisatie en de opkomst van protestpartijen en populistische partijen zijn kiezers veel minder trouw geworden aan een bepaalde partij, waardoor verkiezingsuitslagen telkens resulteren in enorme verschuivingen. Politieke partijen zijn daarmee veel afhankelijker geworden van de waan van de dag en in de ban geraakt van opiniepeilingen. Het heeft er alle schijn van dat politiek gewin op de korte termijn steeds vaker prevaleert boven een stabiel beleid voor de lange termijn.

Een vervolgvraag is hoe met deze ontwikkelingen moet worden omgegaan. Volgens sommigen is het door de versnippering en volatiliteit van de politiek bijna onmogelijk geworden een langetermijnbeleid te voeren. Om die reden pleitte VNO-NCW voorzitter Wientjes onlangs voor het invoeren van een kiesdrempel.⁶ Zijn pleidooi is geenszins onbegrijpelijk en veel landen kennen ook daadwerkelijk een kiesdrempel.⁷ Toch heeft dit instrument niet onze directe voorkeur. Het past niet alleen lastig in de Nederlandse verhoudingen, die een pluriforme traditie kent waarin minderheden in het parlement goed vertegenwoordigd zijn, maar het is ook de vraag of een kiesdrempel het probleem oplost. Verwijzing naar een land als Duitsland volstaat niet, omdat dan te zeer één enkel element uit een evenwichtig samenhangend kiesstelsel wordt gelicht en vervolgens als het ei van Columbus wordt gepresenteerd voor Nederland. Voeg daarbij dat landen met andere kiesstelsels momenteel vergelijkbare *deadlocks* kennen (neem bijvoorbeeld de Verenigde Staten).

Het lijkt er eerder op dat de Nederlandse problemen niet op zichzelf staan en dat vrijwel alle westerse landen met dieperliggende problemen worstelen, die vervolgens de uiteenlopende democratische systemen onder druk zetten.⁸ Eén van die fundamentele problemen is onmiskenbaar de hervorming van de verzorgingsstaat en het terugdringen van (staats)schulden. De

6 Zie: Bernard Wientjes, 'Overheidslezing 2013', d.d. 4 november 2013.

7 Duitsland kent bijvoorbeeld een kiesdrempel van vijf procent, die leidt tot de uitsluiting van kleine partijen.

8 Zie: Maurice Adams, Hans-Martien ten Napel & Maarten Neuteboom (red.), *Democratie onder druk?*, Amsterdam: Boom, 2012.

(toenemende) onbetaalbaarheid van de klassieke verzorgingsstaat zet grote druk op de politieke besluitvorming. Deze bestuurlijke onbeheersbaarheid is door de financiële crisis en eurocrisis alleen maar verergerd.

Hoe deze problemen het hoofd te bieden? Hoe kan de politiek overtuigen en staatsmanschap tonen bij de herordening van verantwoordelijkheden tussen de burgers, maatschappelijke instituties en de overheid? Daarbij kan het van belang zijn dat kiezers meer mogelijkheden krijgen om een herkenbare volksvertegenwoordiging te kiezen, bijvoorbeeld door kiezers twee stemmen te geven bij de verkiezing van de Tweede Kamer: landelijk en regionaal. Evenredige vertegenwoordiging blijft zo behouden, maar Kamerleden krijgen wel een eigen *constituency*.⁹ Ten tweede is het noodzakelijk dat de slagkracht van het parlement wordt vergroot door fracties meer middelen te geven om eigen onderzoeken te verrichten en expertise op te bouwen.¹⁰ Ten slotte zijn ook de politieke partijen zelf toe aan revitalisering. In toenemende mate ontbreekt het hen immers aan maatschappelijke verankering, terwijl juist politieke partijen functioneren als een beslissende brug tussen samenleving en overheid. Nodig is in ieder geval (1) een versterking van het inhoudelijk profiel van politieke partijen om zo de waan van de dag te doorbreken en de langetermijnkeuzes te kunnen maken; (2) leden dienen meer invloed te hebben op de keuze en benoeming van partijfunctionarissen en (3) partijen moeten hun relaties met het maatschappelijk middenveld serieus nemen en hun netwerken onder de bevolking verstevigen.¹¹

Polderen: in de beperking toont zich de meester...

De overheid en het maatschappelijk middenveld zullen ook in de toekomst op elkaar zijn aangewezen. De sociaaleconomische instituties hebben decennialang goed gefunctioneerd. Tot de verbeelding spreekt nog altijd het Akkoord van Wassenaar uit de jaren tachtig, waarin afspraken over loonmatiging werden gemaakt. Dit was ook hard nodig. De hoge inflatie en het beleid om de lonen automatisch aan de inflatie aan te passen, hadden het concurrerend vermogen van het Nederlandse bedrijfsleven zwaar aange-tast. In de centrale aanbevelingen van het akkoord kwamen de werkgevers- en werknemersorganisaties overeen de lonen te matigen. De rest van het succesverhaal is bekend. Nederland herstelde krachtig en het poldermodel werd één van de belangrijkste exportproducten.

9 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Spiegel van de staat. Staatkundige voorwaarden voor een overtuig(en)de politiek*, Den Haag, 2007, pp. 61-64.

10 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Spiegel van de staat*, p. 68.

11 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Spiegel van de staat*, pp. 136-137.

In andere fundamentele discussies was de voortrekkersrol van de polder echter minder zichtbaar. Toen eind jaren tachtig het aantal arbeidsongeschikten tot astronomische hoogte opliep, bleek het moeilijk om binnen het verband van de Sociaal Economische Raad (SER) overeenstemming te bereiken over maatregelen om deze stijging in te dammen. In 2001 werd de breed samengestelde commissie-Donner ingesteld. Deze commissie adviseerde om de arbeidsongeschiktheidsverzekering alleen toegankelijk te maken voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikte mensen, die geen enkel perspectief hebben om terug te keren naar de arbeidsmarkt. Vervolgens bracht de SER in 2002 een advies uit dat op hoofdlijnen overeenkwam met de aanbevelingen van de commissie-Donner.

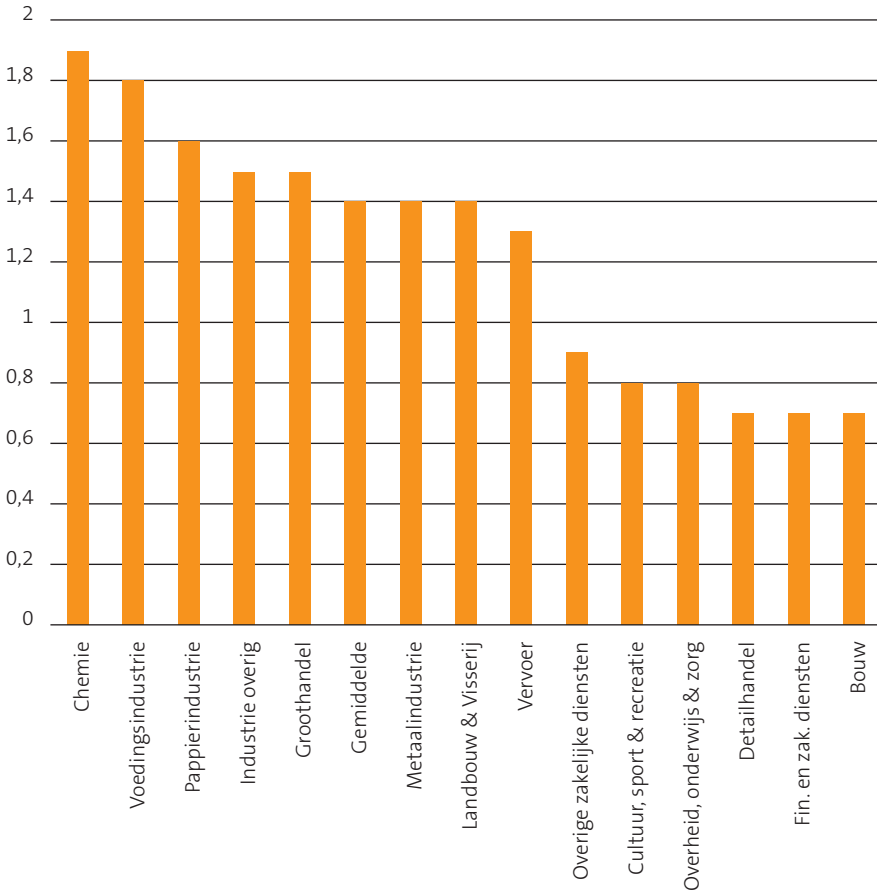
Ook volgend was de SER in de discussie over de verhoging van de AOW-leeftijd. Na een jarenlange discussie werd in 2010 weliswaar een pensioenakkoord gesloten, maar het parlement heeft inmiddels besloten dat de AOW leeftijd sneller en geleidelijker omhooggaat dan in het pensioenakkoord was overeengekomen. In het recente regeerakkoord van het kabinet Rutte II wordt daar nog een schepje bovenop gedaan. Ook de wens van de sociale partners om de AOW-uitkering in de toekomst aan te passen aan de stijging van de verdiende lonen, in plaats van aan de contractloonsstijging, werd terzijde gelegd, omdat dit eenvoudigweg tot forse extra uitgaven voor de overheid leidt.

Uit deze voorbeelden blijkt dat de polderinstituties vooral hun kracht ontleenen aan de rol in het arbeidsvoorwaardenproces en minder aan een bredere en directere verantwoordelijkheid voor het macro-economische beleid en de overheidsfinanciën. Dit sluit ook aan op een ontwikkeling die zich de afgelopen jaren heeft voorgedaan, namelijk dat het arbeidsvoorwaardenoverleg steeds decentraler gevoerd wordt.¹² Op zichzelf is dat een goede ontwikkeling, want dan kan beter rekening worden gehouden met de specifieke vooruitzichten en factoren van vraag- en aanbod in de betreffende deelmarkt.

Het meest pregnant komt dit naar voren in de loononderhandelingen. Uit de cijfers van de AWWN blijkt dat er per sector wordt gekeken naar specifieke vraag- en aanbodfactoren en ook rekening wordt gehouden met de specifieke economische omstandigheden. In de onderstaande figuur is voor 2013 de gemiddelde loonontwikkeling weergegeven.

12 Zie: Gradus en Beetsma (2013b)

Figuur 2. Contractloonstijging in 2013 (%)

Bron: AWWN-analyse.¹³

De gemiddelde loonstijging die werkgevers en werknemers afspraken in 2013 is 1,4 procent. Opvallend is dat het gemiddelde het resultaat is van twee extremen: hoge stijging in sectoren met een oriëntatie op de exportmarkt zoals de industrie, tegenover een lage stijging in de dienstverlening en de bouw, sectoren die het moeten hebben van de sukkelende binnenlandse markt. Zo zijn partijen in de chemie een loonstijging van gemiddeld 1,9 procent overeengekomen, in de bouw is dit slechts 0,7 procent. Ook is er een duidelijke samenhang met de economische conjunctuur. Hoe gunstiger

13 Laurens Harteveld, 'CAO-seizoen 2013: een dubbel beeld', in: *Werkgeven*, 2013, 5, pp. 16-17.

de sectorale conjunctuur, hoe hoger de contractloonafspraken (groothandel, landbouw en zorg), terwijl sectoren in economisch zwaar weer (bouw, financiële dienstverlening en detailhandel) ook lagere contractafspraken laten zien. Op decentraal niveau houdt men dus wel degelijk rekening met de specifieke omstandigheden van de sector.

Op andere terreinen kan het poldermodel nog aan kracht winnen. Een voorbeeld daarvan is het beroepsonderwijs. Er is alom ontevredenheid over de aansluiting tussen arbeidsmarkt en onderwijs. Dit komt de toerusting van burgers, die zo hard nodig is in een vergrijzende samenleving, niet ten goede. Bij de pogingen dit op te lossen, is ook hier sprake van een onheldere taakverdeling tussen sociale partners en de overheid. In onze ogen zou de overheid vooral het kader moeten scheppen, waarbinnen onderwijsinstellingen en werkgevers hun verantwoordelijkheid kunnen nemen. Op deze wijze kan ook veel meer rekening worden gehouden met de specifieke behoeften in een regio en een steeds meer regionaliserende arbeidsmarkt.

Het belang van een dragende middenklasse: koopkracht en burgerschap

Politiek en polder staan niet op zichzelf. De instabiliteit die daar op dit moment wordt waargenomen, hangt nauw samen met het onbehagen in de samenleving zelf. Een bloeiende economie, een stabiele politiek en een sterke samenleving kunnen niet bestaan zonder dragende middenklasse. Indien *“the center cannot hold; mere anarchy is loosed upon the world”*, zo dichtte de Engelse dichter William B. Yeats begin jaren twintig van de vorige eeuw.¹⁴ Zo is het ook nu. Christendemocraten beschouwen de middenklasse dan ook niet omwille van loutere retoriek als de ruggengraat van de samenleving. Nee, zij is dat ook daadwerkelijk, zowel economisch als moreel.

Naar analogie van de welbekende koopman en de dominee zou men kunnen zeggen dat koopkracht en burgerschap hand in hand moeten gaan. Op beide punten staat de middenklasse momenteel onder druk.¹⁵ Burgers zijn niet ten onrechte ongerust over hun welzijn nu vele hypotheek van huishoudens onder water staan, pensioenen onzekerder zijn geworden, de werkloosheid oploopt en middeninkomens met steeds hogere belastingen worden geconfronteerd. Groeibevorderende hervormingen op het terrein

14 William B. Yeats, 'The Second Coming', in: *The Dial*, 1920.

15 Zie: Marcel ten Hooven, Peter Cuyvers, Martijn Lampert & Jan Prij (red.), *Benauwd in het midden*, Amsterdam: Boom, 2008.

van de woningmarkt, arbeidsmarkt en pensioenen zijn (bikkelhard) nodig en het beslag van de overheid op de economie dient (fors) kleiner te worden (zie ook Gradus en Beetsma (2013b)).

Maar die ongerustheid van burgers is zeker niet alleen economisch. Onder andere uit het SCP-onderzoek *Burgerperspectieven* blijkt al jaren dat thema's als normen en waarden, respect en veiligheid (kortom, de vraag "hoe gaan we me met elkaar om in een steeds pluriformere samenleving?") velen bezighoudt. Behalve een institutionele *revival* behoeft Nederland dus ook een versterking van onze morele en sociale infrastructuur. Alleen zo kan een wenkend perspectief worden geboden als antwoord op de angst voor wegvallende zekerheden. Alleen zo ook kan de vlucht van de kiezer naar de flanken worden gestopt. Slechts op de vruchtbare bodem van een dragende middenklasse kunnen de polder en de politiek opbloeien in dienst van een florerende samenleving.

Literatuur

- Maurice Adams, Hans-Martien ten Napel & Maarten Neuteboom (red.) (2012), *Democratie onder druk?*, Amsterdam: Boom (CDV winter 2012).
- Pieter Jan Dijkman, Raymond Gradus & Jos van Gennip (red.) (2010), *De Balancerende Balans*, Amsterdam: Boom (CDV winter 2010).
- Jan Donders & Raymond Gradus (2012), *Toegang tot de collectieve sector*. Den Haag: Sdu Uitgevers bv.
- Raymond Gradus & Roel Beetsma (2013a), 'Wel of geen loonmatiging een achterhaald debat', in: *Me Judice*, 16 september 2013.
- Raymond Gradus & Roel Beetsma (2013b), "The Netherlands: in need of further reforms" in Vít Novotný (ed.), *From Reform to Growth: Managing the Economic Crisis in Europe*, Eburon Academic Publishers, pp. 295-312.
- Laurens Hartevelde (2013), 'CAO-seizoen 2013: een dubbel beeld', in: *Werkgeven*, pp. 16-17.
- Marcel ten Hooven, Peter Cuyvers, Martijn Lampert & Jan Prij (red.) (2008), *Benauwd in het midden*, Amsterdam: Boom (CDV Zomer 2008).
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2007), *Spiegel van de staat. Staatkundige voorwaarden voor een overtuig(en)de politiek*. Den Haag.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2009), *De bloedsomloop van de samenleving. Een christendemocratische visie op het belang van vertrouwen*. Den Haag.
- Bernard Wientjes (2013), 'Overheidslezing 2013', d.d. 4 november.
- William B. Yeats (1920), 'The Second Coming', in: *The Dial*.

Ethiek en de Vrije Markt

*De bijdrage van de discussie over moraal en
markt aan de kracht van Nederland*

Jos van Gennip

Jos van Gennip (1939) is voorzitter van Socires, een platform voor cultuur en samenleving. Hij was onder andere werkzaam bij het Ministerie van Buitenlandse zaken, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal en directeur van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA.

27

Moraal en ethiek zijn te belangrijk om overgelaten te worden aan filosofen en ethici, in het bijzonder wanneer de moraal van de markt in het geding is, zeg ik de Amerikaanse historicus Jerry Muller na. Hij bedacht die variant op het gezegde van de leidende Franse politicus tijdens WWI, Clemenceau, dat de oorlog te belangrijk is om aan generaals te worden overgelaten. En inderdaad zitten er aan de discussie over ethiek en vrije markt zoveel dimensies, dat bij de dialoog daarover in ieder economen, ondernemers en financiële deskundigen volwaardige partner moeten zijn van ethici en theologen.

Misschien ligt ook hier de verklaring voor de marginale rol van de discussie over de relatie ethiek en de vrije markt ons land. En dat terwijl speciaal de relatie ethiek-financiën alle aandacht verdient. In ons omringende landen is die er wel. Volgend op de gebeurtenissen van 2008 en later worden in Frankfurt, in Londen, in Parijs en Rome diepgaande discussies gehouden over de vraag, wat de betekenis is van individuele en institutionele ethiek voor herstel van vertrouwen en heroriëntering van de financiële sector. *'Geld und Gott'* is in Duitsland onderwerp van uitgebreide gesprekken. In het Vaticaan bogen zich onlangs mondiale topeconomen en bankiers gezamenlijk met theologen, kardinalen en zelfs met steun van Paus Franciscus over dit onderwerp. Sir Brian Griffiths van Goldman Sachs zei het recent op een conferentie: "jullie politici kunnen zoveel reguleringen bedenken, als jullie willen, maar als de inkt nog niet droog is, kunnen we al sluiproutes bedenken om ze te omzeilen". Alleen een herstel van de combinatie van individuele en institutionele ethiek kan tot die echte en noodzakelijke verandering leiden. In kringen van Uniapac, een wereldwijde denktank over de relatie tussen christelijke levensovertuiging, economie en ondernemerschap, durft men de onvermijdelijke discussie aan over de contouren van een nieuwe mondiale financiële architectuur, die effectieve handhaving van afspraken en sluiting van belastingparadijzen combineert met de notie van een mondiaal algemeen belang. Maar nog boeiender is de discussie, die momenteel in de Verenigde Staten en vanuit de City gevoerd wordt over de houdbaarheid van een 'moraalvrije' markt en turbokapitalisme. Een krimpende middenklasse en een disproportionele inkomens- en vermogenstoename van een zeer kleine bovenklasse blijken de uitkomsten zijn van het huidige sociaal economisch systeem. Zelfs de ooit voor de armeren bedoelde overheids-subsidies komen disproportioneel ten goede aan de rijksten. Dat kan niet de bedoeling zijn en dat is niet houdbaar. Ayn Rand, de topideologe van *'greed*

is good' heeft haar langste tijd gehad, als zelfs in tijdschriften *The Economist* of in *Foreign Affairs* die onhoudbaarheid van het systeem aangetoond wordt en met enige jaloezie gekeken wordt naar het Rijnlandse en Scandinavische model. Het is curieus, dat die discussie in Nederland te weinig vervolgd krijgt.

Ten dele ligt dat aan wat ik in het begin citeerde: een discussie, die begint met het in twijfel trekken van het vrije marktsysteem zelf, of de euro, of economische groei, of überhaupt economische wetmatigheden zal nooit de weerbarstige praktijk positief kunnen beïnvloeden. De discussie wordt vanuit actiegroepen, sommige religieus geïnspireerde instellingen of de media soms zo negatief of met zoveel gebrek aan kennis ingezet, dat een dialoog niet meer mogelijk of vruchtbaar is. Daarom is het ook goed, dat er een jaarlijkse Bilderbergconferentie is, waar een aantal aspecten van de relatie ethiek-vrije markt systematisch aan de orde worden gesteld, en daarom is het ook goed, dat er de broodjes-B worden gehouden, lunchbijeentkomsten van VNO-NCW, waarin de **Bezinning** centraal staat. Duurzaamheid en Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen zijn op die manier bekende en breed geaccepteerde thema's geworden evenals onderwerpen, die in het Curatorium van VNO-NCW aan de orde worden gesteld. In het buitenland wordt VNO-NCW soms benijd om deze combinatie van bezinning en belangenbehartiging in één organisatie. En dat is meer dan luxe, want steeds meer wordt ook in de internationale literatuur onderstreept, dat die relatie ethiek-vrije markt niet alleen een zaak is van beperkingen of goed voor de zondag. Wie, al te beginnen met Adam Smith, de morele kaders erkent, waarbinnen de markt kan en moet functioneren, zal ook tot de conclusie komen, dat in die relatie de kracht van de economie ligt.

29

Niet economische factoren

De eerder genoemde Jerry Muller onderstreept in een recent artikel in *Foreign Affairs* nog eens, dat gezond economisch functioneren en vooruitkomen in het leven dikwijls begint met niet economische factoren. Uiteraard scholing, algemene vorming en opleidingen. En, zegt hij, niets is zo bevorderlijk voor welslagen en succes en versterking van de economie van een land als opgroeien in stabiele gezinsomstandigheden, sociale controle, het behoren tot homogene of religieuze gemeenschappen en het besef dat optimisme en inspanning- ook leerinspanning - loont. Nu zie ik de voorzitter of de algemeen directeur van VNO-NCW nog geen pleidooi houden voor herstel van stabiele huwelijken of meer tijd die ouders aan kinderen moeten besteden. En gelukkig maar. Niek Jan van Kesteren, de algemeen directeur van VNO-NCW, citeert graag de Prins di Lampedusa "alles moet veranderen, opdat alles hetzelfde blijft", maar dat zou hier wel eens tot misverstanden kunnen leiden! Toch, wie spreekt over de kracht van Nederland moet minstens oog hebben voor de positieve werking van deze randvoorwaarden, en

moet zich realiseren dat ingrijpende wijzigingen hierin ook negatieve consequenties kunnen hebben. Successen bij de integratie en participatie van sommige minderheden zijn hierop terug te voeren evenals mislukkingen en marginalisering. Instabiele opvoedingssituaties kunnen - kunnen - ernstige handicaps opleveren. de Motivatie en concentratie van de nieuwste generaties bij middelbare en hogere opleidingen is bijvoorbeeld een factor die meer aandacht verdient. En het herstel van de waarde van het leren van een technisch vak. Wie de kracht van een economie analyseert, kan niet om sociaal-culturele factoren heen, inclusief religieuze. Zo is bijvoorbeeld systematische aandacht voor bevindingen van het Sociaal Cultureel Planbureau of the *European Values Study* van de Universiteit van Tilburg relevant en zelfs onmisbaar voor wie de ontwikkelingen in onze economie ter harte gaan. Niet voor niets onderstreept Commissaris Van der Donk, dat de verbluffende successen van Brainport Eindhoven hiermee alles te maken hebben. En hetzelfde geldt voor de resultaten van familiebedrijven op de Veluwe.

Kennis- en waardetoerusting in een pluriforme, grotendeels seculiere maatschappij verdient nieuwe aandacht.

30

De versteende vertaling van onze waarden

Het directe debat over de dragende waarden van het sociaaleconomische en politieke bestel dient expliciet op de agenda te komen. Is inderdaad een samenleving het best gediend met burgers, die ieder voor zich maximaal het eigen belang nastreven - zoals Ayn Rand stelt - of is er zoiets als de notie van algemeen belang? Een algemeen belang dat boven individuele belangen kan uitstijgen en daar grenzen aan stelt. En hoe passen in die kaders begrippen als gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en een overheid, die een schild is voor de zwakken? Hoe krijgt menselijke waardigheid en *decency*, gestalte ook voor de niet of niet meer competitieven?

In de benadering van Ayn Rand staan opnieuw kapitaal en arbeid, werkgever en werknemer, overheid en burger tegenover elkaar; in het herontdekte Rijnlandse model zijn er juist gezamenlijke belangen en in ieder geval een te delen agenda.

Maar hoe bevrijdend het ook moge lijken, dat de onfeilbaarheid van het turbokapitalisme nu juist vanuit de forten ervan ter discussie wordt gesteld; dat is voor de Europeanen allerminst reden tot genoegzaamheid. Natuurlijk, een systeem dat zoveel ongelijkheid bevordert, de economische en uiteindelijk politieke macht in de handen van een zeer kleine elite concentreert - 200

Amerikanen zijn volgens *The Economist* verantwoordelijk voor tachtig procent van de giften aan politieke partijen, - is uiteindelijk niet houdbaar. Maar het onze? Met zijn beperkte groei en afnemende concurrentiekracht?

Waarschijnlijk is het grootste probleem van het Rijnlandse of Scandinavische en zeker het huidig model van de verzorgingsstaat niet het daaraan ten grondslag liggende waardesysteem als zodanig, maar de tijdgebonden vertaling ervan. Bescherming bijvoorbeeld tegen willekeurig ontslag was in 1950 een goede zaak, en dat is het in 2013 ook nog. Maar als de vormgeving tot een enorme inelasticiteit op de arbeidsmarkt leidt, met grote werkloosheid aan de ene kant en een onvervulde vraag aan de andere, dan moet er iets aan die immobiliteit gebeuren. Bij- en herscholing worden dan opeens een nieuwe vertaling. Ooit werd, met name in de katholieke sociale traditie gesteld, dat eigendom geen exclusief voorrecht voor de rijken mocht zijn, maar ook voor de 'lagere' klassen. En dat werd vooral vertaald in een fiscale stimulering van het eigen woningbezit. Maar als in gewijzigde inkomens- en economische situaties diezelfde stimulering de koopwoning ontoegankelijk maakt voor de starter, dan hebben we een pervertering van de oorspronkelijke waarde door de bevrozing van de vertaling ervan. Vaste waarden? Ja" maar nieuwe wegen zijn dringend nodig.

Sterk veranderde omstandigheden in eigen land dwingen daartoe, maar ook de dramatisch veranderde internationale context alsmede het bewustzijn van de eindigheid van grondstoffen en de grenzen van de belasting van de natuur. Het is goed, dat op de conferenties van VNO-NCW hier veel aandacht aan besteed wordt, maar de voortreffelijke rapporten, die onder verantwoordelijkheid van SER-voorzitters als Wijffels en Rinooy Kan tot stand zijn gekomen, zijn nog onvoldoende in beleid van overheid en maatschappij vertaald. De - misschien radicale - modernisering van het Rijnlands Model is aan de orde in de komende jaren. Centraal staat daarbij hoe de dragende ethische waarden van dit vrije marktsysteem nu en hier vertaald moeten worden.

Vijf dimensies

Die toekomstagenda van waarden en vrije markt kan in het midden van dit tweede decennium uiteengelegd worden in een vijftal onderdelen.

Het eerste betreft het thema van de Bilderbergconferentie van 2014. Wat maakt onze economie weerbaar, concurrentiebestendig en toekomstgericht zonder terug te vallen op een *race to the bottom*, van steeds lagere lonen en hardere arbeidsvoorwaarden? Het is duidelijk, dat ook hier individuele en institutionele waarden en hun vertaling aan de orde moeten komen.

Arbeidsethos, spaarzin, loyaliteiten tussen werkgever en werknemer, ondernemingszin en vooral oog hebben voor alle stakeholders, en continuïteit van het bedrijf boven winstuitkering zijn hier nader te vertalen noties.

Het tweede betreft de positie van de middenklasse. Eén van de alarmerende verschijnselen van het Angelsaksische systeem is die krimp van deze laag in de samenleving die zo belangrijk is voor stabiliteit, cohesie en vernieuwing. En daarom is een doelgericht programma nodig van bezitsbescherming, veiligheid, beloning van innovatie en van inspanning - nivellering is geen feest, maar een kater - zijn hier belangrijke elementen. Evenals het faciliteren van het nemen van verantwoordelijkheid voor elkaar in plaats van de bevordering van de individualisering eveneens. De *Tories* in het VK voelden dit haarfijn aan, toen zij sparen en verantwoordelijkheid nemen beloonden met nagenoeg de opheffing van de successiebelasting. Ooit leek dat bevordering van de plutocratie, nu zou dat bij de onbetaalbaarheid van de verzorgingsstaat wel eens zeer heilzaam kunnen zijn. In ieder geval: zij wonnen met dit punt glansrijk de verkiezingen!

Een derde dimensie betreft de wijze waarop de markt moet omgaan met het kwetsbare, het minder weerbare, in casu het milieu, eindige grondstoffen, maar ook met dierenwelzijn en met wat wel genoemd wordt "de humane ecologie", oftewel alles wat strijdt met de waardigheid van de menselijke persoon. We zitten nu in een parallelle situatie als ten aanzien van de zogenaamde factor arbeid een eeuw geleden. Zoals er ook toen een tegenbeweging aanzwol, die de exploitatie van die factor heeft vervangen door sociaaleconomisch *partnership*, zo zien we nu vertalingen van de waarden van de schepping als een inzet voor nieuwe kaders voor het gebruik ervan. En die kaders worden vertaald op drie niveaus: mijn eigen consumentengedrag, het zorgvuldig, conserverend en precautionair handelen, en als derde een regulerend optreden - liefst aanvullend - van overheden. Die trits zou ook hier een parallel proces van dialoog, verzoening van tegengestelde belangen en subsidiair overheidsoptreden, dat zo kenmerkend was voor het Rijnlandse model, kunnen bewerkstelligen. Bundeling van hierop zich concentrerende consumentenbelangen samen met die breder geaccepteerde norm van maatschappelijk verantwoord ondernemen hebben al tot ingrijpende wijzigingen geleid terzake het functioneren van de vrije markt en beperken ook hier de roep om afschaffing ervan. Van de Max Havelaarkoffie tot het *Global Reporting Initiative* zien we hier terrein verleggende vertalingen van de relatie tussen vrije markt en waarden. En zien we ook, als we het over de kracht van onze economie hebben, de voorsprongkansen van *early adaptors*.

Maar wie mocht denken, dat het systeem van de sociale markteconomie de armoede heeft beëindigd, moet constateren dat juist in de laatste tien jaar die dimensie indringend is veranderd. Wij hebben in de afgelopen halve eeuw het vraagstuk van de armoede vooral gedefinieerd als een probleem van elders, van onderontwikkeling, van de Derde Wereld, het Zuiden. En daarmee werd het minder een uitdaging voor de markt, maar van particuliere en gouvernementele solidariteit. Geen of nauwelijks onderdeel van ons marktsysteem. Dat is snel veranderd. Dankzij eigen inspanningen, en ook dankzij ondersteuning vanuit de ontwikkelingssamenwerking is in de afgelopen jaren die kloof tussen arm en rijk veel kleiner geworden en de ongelijkheid sterk afgenomen. De meest sprekende vertaling daarvan is de doorzettende groei van de middenklasse in veel ontwikkelingslanden en opkomende economieën. Maar tegelijkertijd zien we, dat in rijke en in arme landen er een persistente groep van 10 tot 20 procent van de bevolking kennelijk niet uit de armoede getrokken kan worden of erin dreigt terug te vallen. Maar daarmee wordt dat ook een vraagstuk van markt en moraal. Zijn er stimulansen en technieken, waarbij de onderlaag betrokken kan worden in min of meer normale economische processen? Het gaat van micro-krediet tot *'economics of the poor'*, van het dichten van de armoedeval en activerend sociaal beleid tot het een stem geven aan de armsten. Zeker bij een onbetaalbaar worden van delen van de verzorgingsstaat in 'rijke' landen, en het wegzakken in de derde generatie werkloosheid gaat het om een innovatieve aanpak. En in veel opkomende landen is er nog steeds de combinatie van slechte voeding in het eerste levensjaar, gebrek aan opleiding en *subsistence* landbouw en informeel werk in de *slums* die de onderste laag gevangen houdt. Voor de relatie markt-ethiek betekent dit ginds en hier nieuwe creativiteit om middels gestimuleerde koopkracht van de onderste groepen ook het totale productie- en transactieniveau van economieën te vergroten. Het tijdelijk verschaffen van stijgbeugels aan zwakkere economieën en zwakkeren in onze economie is tegelijkertijd een ethische uitdaging en op langere termijn een kans voor onze economie. Niet primair de verhoogde bereidheid van een elite om meer te consumeren zou een aanzwengelende werking moeten hebben, maar het begin van de koopkracht van die anderhalf miljard achtergeblevenen.

Daarmee komen we op de laatste dimensie van de relatie tussen ethiek en markt, namelijk haar revolutionair nieuwe en letterlijke grenzeloosheid. Het is de globalisering, die een realiteit is en veel kansen en welvaart gebracht heeft. Maar die ook grote ongelijkheden veroorzaakt, en vooral kansen biedt aan profiteurs en ontwijkers van nationale regelgeving. Vrij spel in ieder geval voor het *capitalisme sauvage*. De wereldmarkt moet daarom niet afgeschafte worden in een hernieuwd protectionisme, maar gehumaniseerd en genormeerd worden op basis van dezelfde principes waarop dat op nati-

onaal en regionaal niveau gebeurd is. De ultieme uitdaging van de komende jaren is of de realiteit van die mondialisering ingekaderd kan worden in vormen van een rechtvaardig, effectief en afdwingbaar regime van een mondiaal karakter. Dus uiteraard niet een wereldregering maar een combinatie van regels, afspraken en vormen van globaal bestuur, *global governance*. Ook het Europa-debat moet veel meer in dit perspectief gevoerd worden: in de 21^e eeuw is een krachtig Europa juist nodig om onze belangen en waarden mondiaal beter te kunnen verdedigen.

Van het afsluiten van de belastingroutes via de Kaaiman-eilanden tot mondiale milieuheffingen en het beheer van de oceanen of het toezicht op financiële transacties: de relatie ethiek-vrije markt is vanuit dit uitgangspunt actueler dan ooit. En van letterlijk levensbelang voor onze economie.

Reflecties voor een alternatief

We dienen meer oog te krijgen voor de waarden, die aan onze sociale markteconomie ten grondslag liggen, zoals gerechtigheid en solidariteit. Maar waar de vertaling verstaend is in vormen, die puur tijdsgebonden zijn, moeten we verbouwen en een alternatief durven ontwikkelen. Verandering en uitbreiding: "niet-klassieke" domeinen als globalisering en milieu horen op die agenda van die toekomstbestendige, globale sociale markteconomie te staan. Dus: inclusiviteit, ook van de gemarginaliseerden, versterking van de positie van de middenklassen, erkenning van ecologische waarden en vooral de consequenties trekken van de realiteit van de mondialisering. Zo moeten op basis van waarden andere begrenzingen en kansen voor die markt worden getekend. In ons land moet die discussie dieper en breder gevoerd worden. Juist nu elders de onhoudbaarheid van het moreel grenzeloze onderkend wordt. Wij hebben die bouwstenen en reflecties voor een alternatief, een alternatief dat voor ons, maar ook voor bijvoorbeeld opkomende of transitie-economieën veel waardevols bevat.

In de tijd van Adam Smith was er nog die vanzelfsprekende inkadering van de markt in gedeelde, voorgegeven, met name christelijke waarden. Voor onszelf is daarbij onontwikkbaar de volgende vraag: hoe worden nu en hier in een gesecculariseerde, multiculturele en geïndividualiseerde samenleving de dragende waarden gegenereerd, overgedragen en gemeengoed?

Van financieel 'overgewicht' naar de financiële sector als 'stille kracht'

Rens van Tilburg

Rens van Tilburg (1974) studeerde economie in Maastricht. Tegenwoordig is hij werkzaam als senior onderzoeker bij de Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO) en als lid-secretaris van het Sustainable Finance Lab (SFL), een netwerk van economen dat zich inzet voor het verduurzamen van de financiële sector. Hij schrijft elke twee weken een column voor de opiniepagina van de Volkskrant en is regelmatig te horen op o.a. BNR Nieuwsradio.

35

Lang was de snel groeiende Nederlandse financiële sector de trots van het land. Sinds 2008 kennen we de andere kant van de medaille. De Nederlandse economie gaat gebukt onder hoge schulden van banken en huishoudens, dalende huizenprijzen en de banenmotor, het MKB, blijft verstoken van krediet. Zowel de recente kabinetsvisie op de bankensector als de afzonderlijke bankstrategieën bewegen weliswaar de goede kant op maar missen urgentie en daadkracht.

Als student algemene economie, halverwege de jaren '90, had de financiële sector niet mijn grootste interesse. Het was de tijd dat de financiële sector nog 'per definitie' dienstbaar was, de tijd van perfecte markten. Dat gold zeker voor de financiële, waar op basis van geavanceerde formules het geld werd gedirigeerd naar de plek waar het de hoogste opbrengst heeft. Voormalig president van De Nederlandsche Bank Wim Duisenberg omschreef een bank als 'een computer met een marmeren poort'. Schumpeter sprak over de bankier als de 'brug' waar de ondernemer overheen loopt om zijn vernieuwende ideeën in de praktijk te brengen. Omvang en vorm van de financiële sector, zo leerde ik, volgen simpelweg de behoefte van de reële economie. Een grote bankensector met 'nationale kampioenen' die internationaal hun vleugels uitslaan stond symbool voor de vergevorderde economische ontwikkeling van een land. In de jaren '90 vonden empirische studies zelfs een verband tussen de ontwikkeling van de financiële sector en de ontwikkeling van de reële economie in de daaropvolgende periode.¹ De financiële sector als stille kracht achter de economische ontwikkeling. De aanbeveling luidde: schep een omgeving waarin de financiële sector gedijt, dan volgt de economische groei vanzelf.²

Tien jaar later, inmiddels werkend als adviseur innovatiebeleid van de overheid, herontdekte ik de financiële wereld. Het viel me op dat de onderzoekers en ontwikkelaars in bedrijven wel erg veel, en erg heftig, klaagden over de alsmaar onmogelijker eisen die de financiële mensen binnen hun bedrijf stelden. Daardoor bleek het voor hen, researchers in wereldvermaarde labs van mondiaal opererende ondernemingen, niet mogelijk hun innovaties te

-
- 1 King, R.G. en R. Levine (1993), Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 108(3): 717-37.
 - 2 Levine, R., N. Loayza en T. Beck (2000), Financial Intermediation and Growth: Causality and Causes, *Journal of Monetary Economics*, vol. 46: 31-77.

realiseren. “Als het deze mensen al niet lukt, wie dan wel?”, vroeg ik me af. “En hoe kan dat, nu (we schrijven 2006) de kranten vol staan met verhalen over historisch lage rentes en Chinezen die niet weten waar ze hun geld moeten laten? Waar loopt het mis tussen de financiële wereld en de reële economie”? Vragen die het startschot vormden voor mijn studie naar de financiële sector die tot de dag van vandaag voortduurt.

Bij mijn onderzoekingen stuitte ik op een enquête onder vierhonderd Amerikaanse CFO's. Meer dan de helft hiervan gaf aan renderende investeringen af te blazen als dat nodig is om aan de eerstvolgende kwartaalverwachting te voldoen.³ Hoe kan het dat lange termijn waardecreatie wordt geofferd aan het oppoetsen van het korte termijnresultaat?

Er zijn tal van fricties in het financiële systeem die hieraan bijdragen. Zo hebben mensen die voor hun pensioen sparen vaak een lange termijnfocus. Dat is bij de mensen die hun geld beheren veel minder het geval: pensioenbestuurders zitten er enkele jaren, vermogensbeheerders kunnen elke drie jaar hun mandaat verliezen. De eigenlijke portefeuillebeheerder heeft elk jaar een functioneringsgesprek. In de praktijk blijkt deze meerdere malen per dag de koersontwikkeling van zijn aandelen te bekijken.⁴ En laten dat nu net degenen zijn naar wiens gunst de CEO van een bedrijf moet dingen als hij zijn koers niet achterop wil laten raken bij die van de concurrentie. De dominante boodschap van 'de' aandelenmarkt aan beursgenoteerde bedrijven is daardoor: richt je op de korte termijn.

In mijn onderzoek uit 2009 viel specifiek voor Nederland de dominante positie van banken op. Waar in de VS bedrijven kapitaal in meerderheid zelf ophalen in de markt, loopt dit in Nederland en de rest van Europa voor het overgrote deel via de banken. Nederland sprong er zelfs uit bij de hoeveelheid durfkapitaal dat afkomstig was van banken. Een heel klein aantal banken bovendien. De Nederlandse bankensector behoort tot de meest geconcentreerde van de westerse wereld, met een marktaandeel in de belangrijkste bancaire markten voor de vier grootste banken van 80 tot 90%. Ook voor de crisis bleek het Nederlandse MKB al relatief ontevreden over de banken. Nederland behoorde Europees gezien tot de hekkensluiters als het gaat om door klanten 'ervaren steun' van de banken, of kennis van hun specifieke situatie.⁵

3 Graham, J. R. C. R. Harvey en S. Rajgopal (2005), The Economic Implications of Corporate Financial Reporting, *Journal of Accounting and Economics*, Volume 40, Issues 1-3, pp 3-73

4 Tuckett, D. (2009), Addressing the psychology of financial markets, IPPR.

5 Tilburg, R. van (2009), Finance for Innovation; Policy options for improving the financial component of the Dutch innovation system, AWT, Den Haag, p.56.

Aan het geld dat de Nederlandse banken wisten aan te trekken kon dat niet liggen. De totale omvang van de Nederlandse bankensector maakte sinds de jaren '90 een ongekennde groei door. Het balanstotaal van de binnenlandse bankensector groeide tussen 1990 en 2012 van (nominaal) 450 miljard euro naar 2550 miljard euro. Was in 1990 de totale binnenlandse bankbalans ruim tweemaal het nationaal inkomen, in 2008 was dit meer dan viermaal. Inclusief de buitenlandse activiteiten van Nederlandse banken was het balanstotaal in 2008 zelfs meer dan zesmaal het nationaal inkomen.⁶

Internationale financiers leenden Nederlandse banken graag hun geld. Maar wat gebeurde er met al dat geld? Een groot deel werd niet productief geïnvesteerd, maar gebruikt om prijsstijgingen van bestaande bezittingen te bekostigen, zoals de Nederlandse huizen. De huizenprijzen gingen sinds 1990 driemaal over de kop. Dit joeg de consumptie aan. De verstrekte hypotheekleningen werden steeds hoger ten opzichte van de waarde van het huis, de zogenaamde loan-to-value (LTV) ratio. Deze ligt in het eurogebied op gemiddeld 80%. In Nederland was dat gemiddeld 100% kort voor 2008, met top-hypotheekleningen van 120%, aflossingsvrij. Hierdoor nam het aandeel woninghypotheekleningen op de bankbalansen fors toe, van 13% in 1990 naar 24% in 2012. De 'overige activa', voornamelijk derivaten om bijvoorbeeld renterisico's die samenhangen met de hypotheekverlening, af te dekken, groeiden in deze periode van 7% naar 17%. Andersom daalde in deze periode het aandeel bedrijfsleningen van 24% naar 15% van de balans. De echte economie maakte een pas op de plaats voor het lucratieve spel van stijgende huizenprijzen. Nederland nam een hypotheek op zijn toekomst.

Dat gaat goed zolang de prijzen blijven stijgen. Toen wereldwijd het tij keerde, klapte ook de Nederlandse huizenzeepbel. Wat rest is een van de hoogste hypotheekschulden van de wereld en 1 op de 3 huizenbezitters - veelal jongeren - staat financieel 'onder water': de schuld is hoger dan de waarde van het huis. Op de door ondernemers samengestelde ranglijst van het World Economic Forum bleek 'Toegang tot financiering' het voornaamste pijnpunt voor Nederlandse ondernemers. Banken mijden het midden- en kleinbedrijf, kwetsbaar als ze zelf zijn vanwege het nog altijd geringe eigen vermogen om tegenvallers mee op te vangen. Ondertussen staat Nederland bij de drie grootste kredietbeoordelaars op een 'negatieve outlook' vanwege de dalende huizenprijzen, onzekerheid over de gezondheid van de grote bankensector en de afhankelijkheid van deze banken van marktfinanciering.

⁶ Tilburg, R. van, en F. Weyzig (2013), Achtergrondnotitie bij de inbreng voor de Commissie Structuur Banken, Sustainable Finance Lab, Utrecht.

Van 'stille kracht' is de bankensector verworden tot een financieel 'overgewicht' dat pijnlijk drukt op de Nederlandse economie. Wat te doen? Ik schets hier een drietal richtingen.⁷

1. Meer eigen vermogen financiering voor banken

Veel bedrijven houden zo'n 30 tot 40% eigen vermogen aan. Banken hebben dergelijke niveaus eind 19^e eeuw reeds verlaten. In de vorige wereldwijde financiële hausse, in de jaren 20, daalde dit tot rond de 15%, om na de Tweede Wereldoorlog onder de 10% te duiken.⁸ Eind 2000 bedroeg de totale kapitaalbuffer van Nederlandse banken nog 5,1% van het (ongewogen) balanstotaal. In 2006 was dit afgenomen tot 3,0%, een historisch dieptepunt en lager dan enig ander land; het gemiddelde van alle EU-landen was met 6,6% ruim twee keer zo hoog.

Niet alleen het aandeel eigen vermogen in de financiering nam af. Ook de omvang van depositofinanciering is gedaald van 58% van het balanstotaal in 1990 tot 40% in 2012. In deze periode nam het belang van obligaties en externe securitisaties toe van 8% naar 26%

Dit komt, anders dan vaak beweerd, niet doordat Nederlandse banken minder spaargeld tot hun beschikking hebben dan banken in andere Europese landen. De spaartegoeden van Nederland liggen als percentage van het bbp rond het gemiddelde van de EU. De pensioenbesparingen, die in Nederland inderdaad relatief hoog zijn, komen hier nog eens bovenop. Dat Nederlandse banken relatief sterk afhankelijk zijn van buitenlandse marktfinanciering (de 'funding gap') komt vooral door de uitbundigheid waarmee de laatste 20 jaar hypotheekleningen zijn verstrekt. De hypothecaire kredietverlening via Nederlandse banken is het dubbele van het gemiddelde in het eurogebied.

Om het eigen vermogen weer op peil te brengen is het nieuwe Bazelse kapitaalakkoord (Bazel III) onvoldoende. Niet geheel ten onrechte ook wel Bazel 2.01 genoemd. Of in de woorden van *Financial Times* columnist Martin Wolf: "driemaal niets is nog steeds bijna niets".

Met mijn collega's van het Sustainable Finance Lab heb ik een veel hogere ongewogen kapitaalbuffer voorgesteld dan de 3% van Bazel III. Niet 4% zoals in de kabinetsvisie bepleit, maar 10%. Hiervan kan een deel worden ingevuld met schuld, die in geval van nood automatisch wordt omgezet in eigen vermogen (zogenaamde coco's). Daarbovenop zou nog eens 10% aan *bail in debt* moeten komen, obligaties die worden omgezet in eigen vermogen

⁷ Dit is zeker geen uitputtende opsomming. Voor meer achtergronden, en meer ideeën verwijs ik graag naar eigen werk in dienst van AWT (2009), SOMO (2012) en SFL (2013).

⁸ Benink, H. en G. Benston (2005), *The Future of Banking Regulation in Developed Countries: Lessons from and for Europe*, Financial markets, institutions and instruments, vol. 14(5): 289-328.

als de bank in financiële nood komt. Pas bij dergelijke niveaus kan de belastingbetaler buiten schot blijven bij een volgende crisis en het bedrijfsleven blijven rekenen op krediet.

Krediet wordt daardoor niet duurder. Eigen vermogen is voor banken nu weliswaar duurder dan schuldfinanciering, maar bij dergelijke niveau's van eigen vermogen vormen banken een veel veiliger belegging. Zowel het aantrekken van eigen- als vreemd vermogen zal dan tegen lagere kosten kunnen gebeuren.

2. Meer diversiteit in het financiële landschap

De crisis heeft de trend van verdergaande concentratie in de Nederlandse bankensector niet gekeerd. Integendeel, DSB en Friesland Bank verdwenen en er heeft zich nog geen buitenlandse uitdager gemeld. De grote banken kunnen relatief goed omgaan met de stortvloed aan nieuwe regels.

En ze kunnen goedkoop lenen vanwege de 'impliciete' staatsgarantie voor systeembanken. Deze 'impliciete subsidie' bedroeg in 2011 tussen de 4,1 en 12,3 miljard euro, ofwel ruwweg tweederde tot bijna tweemaal de winst in 2011.⁹ Ook de tamelijk weerloze financiële consument is niet in staat tot veel 'marktdiscipline'. Aandeelhouders bleken de korte termijn opbrengsten van meer risico niet te kunnen weerstaan en zetten de banken aan tot het nemen van extra risico's.¹⁰ Het gevaar van een uitdijende en vooral in het eigen gewin geïnteresseerde sector is daarom onverminderd aanwezig. Staan daar geen schaalvoordelen tegenover? Wat is de optimale schaal voor bankieren? De Commissie Liikanen, die adviseerde over de Europese bankenstructuur, concludeerde dat „de beschikbare schattingen een niveau suggereren dat relatief laag is vergeleken met de huidige omvang van de grootste Europese banken. ¹¹ Het lijkt het er sterk op dat de optimale schaal van een bank een balanstotaal van 100 miljard euro niet overschrijdt.¹² Omdat de omvang van de drie grootste Nederlandse banken hier ver boven ligt is het waarschijnlijk dat schaalnadelen domineren.

9 Tilburg, R. van (2012), Het Financiële Overgewicht van Nederland, SOMO, Amsterdam.

10 Beltratti & R.M. Stulz (2012). The Credit Crisis Around the Globe: Why Did Some Banks Perform Better? *Journal of Financial Economics*, Vol. 105, No. 1, pp. 1-17;

D.H. Erkens, M. Hung & P. Matos (2012). Corporate Governance in the 2007–2008 Financial Crisis: Evidence from Financial Institutions Worldwide. *Journal of Corporate Finance*, Vol. 18, No. 2, pp. 389-411.

11 Liikanen, E. (2012), High-level Expert Group on reforming the structure of the EU banking sector, oktober 2012.

12 Haldane, A.G. (2012), On being the right size, speech at the 2012 Beesley Lectures, Pall Mall, 25 oktober 2012.; Boot, A.W.A. en M. Dijkstra (2011), Financiële sector in crisis, in: J.H. Garretsen, R.M. Jong-A-Pin en E. Sterken (red), De economische toekomst van Nederland, *Koninklijke Vereninging voor de Staathuishoudkunde Preadviezen*, 2011.

De grote banken hebben hun kredietverleningsproces verregaand geautomatiseerd. Voor MKB ondernemers zijn het vaak bureaucratische organisaties die weinig kennis hebben van hun specifieke situatie, en vooral slecht aansluiten bij de financieringsbehoeften van het meer innovatieve MKB. Naast kredietverlening door banken zijn daarom alternatieve financieringsbronnen nodig. Een belangrijke verklaring voor het succes van de Amerikaanse start-ups in de ICT en biotechnologie in de jaren 90 was de daar aanwezige marktfinanciering; *venture capital* en de alternatieve NASDAQ beurs.¹³

Dat alternatieven snel kunnen groeien bewees de VS. Begin jaren '90 was in de VS 70% van de bedrijfsfinanciering afkomstig van banken. Inmiddels is dat minder dan 10%. De rest verloopt via de markt: MKB-obligaties, onderhandse leningen, *crowdfinance* en kredietunies. In Nederland komen deze alternatieven maar moeizaam van de grond. Alle betrokkenen zijn risicovers, zowel MKB-ondernemers zelf als toezichthouders. Het grootste risico is echter dat we niet veranderen.

3. Meer oog voor de echte economie

De financiële sector is zelf één van de meest fervente gebruikers van nieuwe informatie- en communicatietechnologie. De sector is daarin echter doorgeslagen. Modellen zijn geen hulpmiddelen meer maar vormen een parallelle werkelijkheid die steeds meer het zicht ontnemt op de 'echte economie', op de bedrijven waar het geld uiteindelijk verdiend moet worden, de investering terugverdiend.

De financiële sector moet zich weer verbinden met de reële economie. Glimmende winstcijfers zijn daarvoor niet langer voldoende, want slechts een financiële momentopname. We hebben gezien hoe marktprijzen voor een lange periode flink van hun fundamentele waarde kunnen afwijken. Of het nu dotcom-aandelen, olie-futures of Nederlandse huizen zijn. Naast de financiële cijfers moet gestuurd worden op de maatschappelijke waarde: economisch, sociaal en ecologisch.

De Dirk Scheringa Bank liet prima financiële prestaties zien terwijl er al volop klachten waren over het sociale tekort van de bank. Net zo lieten de duurzaamheids- sociale- en governance analyses zien dat BP en TEPCO qua cultuur en op ecologisch gebied tekort schoten. Stuk-voor-stuk niet-financiële tekorten die uiteindelijk grote financiële gevolgen kregen toen klanten

13 Brown, J.R., S.M. Fazzari en B.C. Petersen (2009), Financing innovation and growth: cash flow, external equity and the 1990 s R&D boom, *Journal of Finance*, vol. 64(1): 151-85.

DSB massaal de rug toekeerden en geen bank zich met DSB wilde verbinden, toen het boorplatform van BP in de Golf van Mexico ontplofte en toen TEPCO's kerncentrale in Fukushima door een tsunami werd getroffen.

En dan moet de echte transitie naar een duurzame samenleving nog beginnen. Tal van trends zijn niet houdbaar, niet duurzaam. Denk aan materiaal- en watergebruik, de uitstoot van broeikasgassen, maar ook de groeiende onvrede over de ongelijkheid in inkomens en vermogens. Van de duurzame samenleving bestaat geen blauwdruk. De enige zekerheid is dat die er drastisch anders uit zal zien. Risico's en rendementen zijn daarmee onzekerder dan ooit tevoren. Zeker is wel dat wie niet goed inschat hoe de duurzame wereld er uit zal zien ook in financieel opzicht flink onderuit zal gaan. Vooruitkijken via de achteruitkijkspiegel, nog steeds de norm, leidt tot ongelukken.

Transparantie en dialoog zijn niet alleen van belang voor verantwoording. Ze zijn onmisbaar om koers te houden nu de samenleving ingrijpend verandert. Velen zijn momenteel bezig de duurzame wereld vorm te geven. Financiële instellingen moeten in gesprek gaan met deze maatschappelijke koplopers, actief binnen maatschappelijke organisaties, de wetenschap en als ondernemer. Dat begint ermee dat financiële instellingen zelf aangeven waar ze (willen) staan. Dat ze een consistent en goed doordacht verhaal hebben over de maatschappelijke ontwikkeling en de rol van de eigen financiële instelling daarin. Een financiële instelling die stelt kolencentrales te financieren omdat het nu eenmaal niet illegaal is, gaat voorbij aan deze opdracht. Ze moet kunnen aangeven op welke manier de bouw van kolencentrales in Nederland past binnen een duurzame energievoorziening.

Naar een afgeslankte, diverse en duurzame financiële sector

De afgelopen decennia is de financiële sector een wereld op zich geworden. De uitdaging is de sector weer te verbinden met de reële economie, meer specifiek: met een sociaal en ecologisch duurzame economie. Alleen zo valt stabiliteit, ook in financieel opzicht, op de lange duur te borgen. Nederland moet ondertussen van zijn financiële overgewicht, de te grote schuldenlast in verhouding tot het eigen vermogen, zien af te raken. Dat vereist een afslankkuur die nog geruime tijd zal duren, en die de nodige discipline vereist. Het vraagt ook om nieuwe financiële spelers. Banken moeten hun kroonjuwelen oppoetsen, die hen van oudsher tot zo'n waardevol element in het financiële systeem maakt: de langdurige relatie met de klant en de kennis die daaruit voortvloeit. Zo kunnen banken weer de stille kracht van de economie gaan vormen.

Hoe slim is de kenniseconomie?

Jan Prij

Jan Prij (1968) is publicist, filosoof, econoom, lekenpreker en eigenaar van Zinnen Over Zin. Hij begon bij de Erasmus Universiteit als projectonderzoeker en daarna werkte hij o.a. bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Voor zijn huidige werk als zelfstandig publicist was hij secretaris van de (aan VNO-NCW gelieerde) Stichting Management Studies.

43

Maatschappelijk onbehagen en economisch onderpresteren lijken heden ten dage hand in hand te gaan. Hoe is deze samenhang te duiden? Waarom werkt Nederland niet goed?’ De stelling van dit artikel is dat eenzijdigheden in ons concept van de kenniseconomie zowel menselijk potentieel onbenut laat als vervreemdingstendenties (althans een deel daarvan) in de samenleving verklaart. Inzicht in ons verwrongen idee van kennis is cruciaal om te begrijpen waarom we de grip op onze omgeving verloren zijn geraakt en ons in toenemende mate niet meer in de samenleving thuis voelen.

44

1. De lege lofzang op de kenniseconomie

Allereerst: ondanks alle lofzangen die vooral begin jaren negentig allerwegen over de zegeningen van de kenniseconomie losbarstten, heeft de voortschrijdende kenniseconomie er niet toe geleid dat Nederland slimmer is geworden. De beloften leken eindeloos: terwijl de waarde van de traditionele productiefactoren - Land, Arbeid en Kapitaal – afneemt door gebruik, zou immateriële kennis de onuitputtelijke grondstof voor de nieuwe economie worden. De kenniseconomie zou de oplossing zijn voor veel kwalen, het was kortom ‘de Haarlemmerolie voor politici en beleidsmakers’². Maar kennis is nu dan wel alom tegenwoordig, het is tegelijkertijd niet meer wat het geweest is. Zo heeft de nadruk op kennis en leren er toe geleid dat we steeds meer vergeten wat we al weten. Nog nooit was het historisch en institutioneel geheugen van organisaties zo kort als tegenwoordig. Onder tusschen is er een groot tekort aan vaklui en zijn promovendi in bepaalde vakgebieden niet meer te vinden. Misschien wordt het tijd, zo constateert de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in een recent rapport, om de kwaliteit van het onderwijs en de kenniseconomie op een andere leest te schoeien, met meer nadruk op de verspreiding van bestaande kennis zodat we ook werkelijk een ‘lerende economie’ worden.³

-
- 1 Vgl. Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pessers (2005), *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*, Amsterdam: Boom.
 - 2 Rein de Wilde en Rifka Weehuizen (2002), ‘Kennis als container. Over een nieuwe cultus in de economie en de politiek’, in: Peter van Baalen, Mathieu Weggeman en Aernoud Witteveen, *Kennis en management*, Schiedam: Scriptum, pp.380-396.
 - 3 Zie WRR (2013) *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland*, Amsterdam University Press.

Mijn suggestie voor de herijking van de kenniseconomie is om haar letterlijk een *body* te geven. Veel te lang is kennis letterlijk als de hoofdzaak gezien. Deze misvatting waardoor denken en doen van elkaar zijn gescheiden, heeft tot een steeds verdere abstrahering van economische activiteiten geleid. Ze zijn wereldvreemd geworden, losgezongen van de tijd en ruimte waarin ze zijn ontstaan. De ineenstorting van de nieuwe economie eind jaren negentig en de huidige financiële, economische en ecologische crisis kunnen als gevolgen van deze wereldvreemdheid worden gezien. Er heeft zich een vorm van kapitalisme doorgezet waarin bedrijven zelf handelswaar en de economie *footloose* zijn geworden. We verliezen intimiteit door wat wel de 'ontlijving'⁴ van de economische orde wordt genoemd, een virtualisering waarin niet de reële economie maar ondoorzichtige financiële producten de dienst uitmaken. Recentere publicaties spreken van de 'ontwortelde onderneming', willen terug naar de essentie en keren zich tegen de misleiding door managementmodellen en managementtaal.⁵ Ondertussen is het eigenaarschap van de eigen ruimte en tijd veel professionals in organisaties uit de handen geglipt. Schandalen binnen private en semipublieke organisaties laten zien hoe ver ze van hun oorspronkelijke bedoeling zijn afgedreven en geven voeding aan boosheid en verontwaardiging van burgers. Juist in de praktijken van deze ontwortelde organisaties komen economisch onderpresteren en maatschappelijk onbehagen samen.

2. Ontsporing en ontlijving van de economie

In de economie zijn hoofd, hart en handen uit elkaar gedreven. Hoe is dat zo gekomen? Pas wanneer we daarvan een goed beeld hebben, is het mogelijk tot een verstandige remedie te komen.

Vanouds hebben we geprobeerd om met lichamelijke arbeid en het werk van onze handen de wereld tot een bewoonbare plaats te maken. De ambachtelijke kennis van de vakman is eeuwenlang een hooggewaardeerde vorm van kennis geweest. Ze bestaat uit een door kennis en ervaring gegroeide toewijding, een bepaalde verhouding van *intimiteit* met datgene wat onder zijn handen is.⁶ Het vakmanschap van de ambachtsman is niets minder dan het ontwikkelen van een 'liefdesverhouding tot de materialiteit der dingen'. En de traditie van de gilden is gebaseerd op het doorgeven van passie voor het vak. Maar in de moderne tijd veranderde dat beeld van ken-

4 Deze term is van Ad Verbrugge, in: *Staat van verwarring. Offer van liefde*, Amsterdam: Boom 2013.

5 Zie Arnoud W.A. Boot (2009), *De ontwortelde onderneming, Ondernemingen overgeleverd aan financiers?* Assen: Van Gorcum; Jos Verveen (2011), *Bull Shit Management. Terug naar de essentie van organisaties*, Den Haag: Academic Service.

6 Zie Matthew B. Crawford (2009), *Shop Class as Soulcraft, an Inquiry into the value of work*, New York: The Penguin Press

nis drastisch. De wereld was verscheurd door angst, godsdienstoorlogen en conflict. Volgens de filosoof Descartes (1596-1650) kunnen we niet langer vertrouwen op praktische wijsheid in een wereld verscheurd door strijd. Het moest eens en voor altijd anders: wat in de tijd gegroeid was, deugde niet, het diende te worden vervangen door nieuwe ware kennis, dat volgens eenduidige principes was ontworpen.⁷ Op basis van gebruik van de rede, werd 'ware kennis' op basis van elementair opgebouwde logica en theoretische 'bedenksels' uit het eigen hoofd stap voor stap opgebouwd. Een 'heerlijke nieuwe wereld' kwam in vizier. Vanaf toen werd het *common wisdom* dat algemeen geldende kennis in schriftelijk vast te leggen universeel toepasbare regels, te prefereren is boven historische, situatie gebonden en ambigue kennis die niet goed schriftelijk overdraagbaar is.⁸ De praktische kennis van de vakman maakte plaats voor een 'abstract theorie-centrisme' waarbij kwantificeerbare voorspelbare uitkomsten en een meetkundige opvatting van kwaliteit centraal staan. Er voltrekt zich in de eeuwen daarna een steeds scherpere scheiding tussen hoofd- en handwerk. De opkomst van management binnen bedrijven vanaf het begin van de 20^e eeuw is daarvan een manifestatie,⁹ waarna het topmanagement zich in de loop der tijd steeds meer bezig is gaan houden met abstracties (denkbeelden, visiedocumenten, cijfers, getallen), zonder zich nog erg druk te maken met dat wat 'operationele details' op de werkvloer wordt genoemd. Maar juist de abstrahering van 'operationele details' maakt wangedrag mogelijk, zoals ook de recente case met het manipuleren van rentetarieven binnen de Rabobank laat zien. De hedendaagse voorbeelden van ontaarding zijn te talrijk om toevallig te zijn. Neem alleen al de ontsporingen bij de Vrije Universiteit en woningcorporatie Vestia die flink de mist zijn ingegaan met hun financiële risicobeheer. Vooral het verkeerd gebruik van financiële derivaten heeft tot forse verliezen geleid. Alleen al bij woningcorporaties (exclusief Vestia) gaat het om uitstaande derivaten met een nominale waarde van € 17,9 miljard. De

7 Zie Angela Roothaan (2011), *Geesten, Uitgebannen en teruggekeerd in de moderne wereld*, Amsterdam: Boom

8 Zie voor deze fascinerende geschiedenis van de moderniteit, Stephen Toulmin (1990), *Cosmopolis. The hidden agenda of modernity*, Chicago: University of Chicago Press.

9 Zie de opkomst van 'het' *Scientific Management* van Taylor (1856-1915), waarvan het de bedoeling was om eens en voor altijd de bestaande, onnauwkeurige en niet wetenschappelijk gevalideerde vuistregels van de werkmannen te vervangen door wetenschappelijke, op exacte op tijdmetingen gebaseerde algemene regels. Hiertoe deelde hij het werkproces op in kleine eenheden en maakte hij nauwgezet studie van de bewegingen en de tijd die voor de afzonderlijke onderdelen nodig waren. Grote efficiencyverbeteringen waren daarvan het resultaat. Hoewel de economie inmiddels fundamenteel veranderd is, worden tijdregistratiesystemen nog steeds gebruikt om vormen van private en publieke dienstverlening tot grotere efficiency te dwingen. Deze abstracte systemen zijn gaandeweg steeds minder afgestemd op de praktijk van de werkvloer.

gezamenlijke marktwaarde bedroeg € 3,1 miljard negatief.¹⁰ Het punt is: het ontbreekt de betrokken bestuurders letterlijk aan een goede grondhouding. Ze zijn gaan zweven en hebben het contact met de realiteit verloren.¹¹ Het hoogmoedige steven om zich voor eens en altijd te willen bevrijden van de beperkingen van de eigen corebusiness, alsof deze maar een lastige hinderenis is die aan lichamelijke kwetsbaarheid en aan een bepaalde gesitueerdheid in plaats en tijd herinnert, is nog steeds herkenbaar.

3. Belichaamde kennis als basis van gezag en geloofwaardigheid

Inmiddels is zich, mede dankzij dergelijke crisisverschijnselen een belangrijke kentering aan het voltrekken. We zijn op allerlei vlakken ons lichaam, het aardse leven en anderen als belangrijke materiele toegangsbronnen van kennis, innovatie en zingeving aan het herontdekken. Filosofische auteurs of sociale wetenschappers die dit aloude inzicht al eens verwoordden, worden opnieuw vertaald of gelezen.¹² Wat we nu meemaken is een herwaardering van wat je de aloude praktische wijsheid kunt noemen. Deze is veel meer situationeel verbonden, zit niet in het hoofd, maar is kennis van het hart en kennis van het lichaam. Via bewegingen van ons lichaam krijgen we een sport, een kunde of een vaardigheid onder de knie, zoals geen theorieboek ons ooit had kunnen leren. Praktische professionele wijsheid die niet goed in woorden is te vatten, maar wel door voorbeeldig handelen aan het licht kan worden gebracht, wordt weer op waarde geschat. Deze beweging *back to basics*, zien we op verschillende manieren in het bedrijfsleven terug. Zo verschijnen er tal van publicaties over het belang van vakkennis, meester-gezel relaties en de nieuwe ambachtseconomie.¹³

De ambachten zijn stelselmatig verwaarloosd in het onderwijs en het economisch beleid, waardoor een groot tekort aan goede vaklui is ontstaan.

10 Tweede Kamerstuk der Staten-Generaal, Initiatiefnota van het lid Omtzigt over de derivatengebruik, vergaderjaar 2013-2014, 33741, nr.2.

11 Wim van Dinten (2003), *Met gevoel voor realiteit, over herkennen van betekenis bij organiseren*, Delft: Eburon

12 Zie: Maurice Merleau Ponty (2009), *Fenomenologie van de waarneming*, Amsterdam: Boom; Van den Brink (red), *De lage landen en het hogere de betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan Amsterdam*: Amsterdam University Press (2012); Michael Polyani, M. (1959), *The tacit dimension*, Garden City, N.Y: Double Day/Anchor

13 Richard Sennett (2008), *The craftsman*, New York/London: Yale University Press; Thijs Jansen, Gabriël van den Brink en Jos Kole (2009), *Beroepstrots een ongekende kracht*, Amsterdam: Boom; Henk Oosterling (2010) *Woorden als daden, Rotterdam vakmanschap/Skillcity 2007-2010*; Heijningen: Japsam books; Arjo Klamer e.a (2013), *Herwaardering ambachtscultuur hoofdzaak*, Erasmus Universiteit Rotterdam; SER (2013), *Handmade in Holland: vakmanschap en ondernemerschap in de ambachtseconomie*, Den Haag.

Het idee was dat het opleidingsniveau van de beroepsbevolking drastisch moest worden opgekrikt, met vooral de nadruk op cognitieve vaardigheden. Lager opgeleiden zouden vooral met de handen werken en voor hen zou in een hoogontwikkelde nieuwe economie geen plaats meer zijn. Deze opvatting is in velerlei opzichten een illusie gebleken. Zo zijn niet alleen laagopgeleiden ambachtslieden. Chirurgen en tandartsen of musici zijn dat ook. Ook blijkt dat in de kenniseconomie niet cognitieve vaardigheden cruciaal zijn (gegeven met het traditionele *human capital*), maar vooral de beschikbaarheid van 'sociaal kapitaal' (sociale vaardigheden zoals inlevingsvermogen en het vermogen om te kunnen netwerken) en 'cultureel kapitaal' (het vermogen om geïnspireerd te raken) cruciaal. Bovendien loopt de scheidslijn tussen winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt niet tussen hoger- of lager opgeleiden, maar tussen persoonlijke diensten waarbij *face-to-face* contacten cruciaal zijn die niet makkelijk vervangbaar zijn, en persoonlijke diensten die dat wel zijn. "You cannot hammer a nail over the internet", stelde Alan Blinder die over dit verschijnsel een baanbrekend artikel schreef, maar het werk van wetenschappers, architecten en redacteurs aan de bovenkant van de arbeidsmarkt is via internet overdraagbaar.¹⁴

De filosoof Henk Oosterling heeft in Rotterdam, dat kampt met veel schooluitval, voor jonge kinderen een nieuw onderwijssysteem ontwikkeld waarin de nadruk ligt op de ontwikkeling van fysieke en communicatieve vaardigheden.¹⁵ Ze sporten, leren koken en gewassen te kweken. Ze leren handigheid te ontwikkelen, waardoor ze gevoel voor de juiste verhoudingen krijgen, letterlijk grip op de wereld om hen heen krijgen en in verbinding staan met hun omgeving. Ze leren de grenzen van hun lichaam kennen en dat van een ander te respecteren. Ze ontwikkelen een interesse en een ambitie. Alleen zo leren ze uiteindelijk boven zichzelf uit te stijgen en vormen van meesterschap te ontwikkelen. Met zijn initiatief herleven de idealen die ook aan de basis stonden van de oude ambachtsschool.

14 Geciteerd in Crawford, p.34 uit: Alan S. Blinder, 'Offshoring: The Next Industrial Revolution?' in: *Foreign Affairs*, March/April 2006

15 Zie voor een mooie toelichting: Henk Oosterling: 'Geen doemdenken, maar doendenken' <http://www.uitzendinggemist.nl/afleveringen/1359732>

4. **Back to basics: voorbeelden van bezinning op de bedrijfsgrondslagen**

Intussen zijn veel bedrijven en organisaties in toenemende mate bezig handen en voeten te geven aan wat van oorsprong de eigenlijke bedoeling was. Precies deze gezonde beweging *back to basics* kan de vitaliteit van economie en maatschappij herstellen. Wat hebben hedendaagse proeven van bezinning op de bedrijfsgrondslagen met elkaar gemeen?

Keer terug naar de kern

Bedrijven en organisaties geven, soms door schade en schande wijs geworden, weer handen en voeten aan wat van oorsprong allemaal om draaide. Organisaties die in toenemende mate ‘verdraaid’ zijn geraakt, en niet meer ten dienste stonden van hun klanten, maar van het systeem of voor de eigen portemonnee, keren ‘terug naar de bedoeling’, naar hun oorspronkelijke missie.¹⁶

Zoek de verbinding

Ga van verkrampte controle naar de kracht van contact, zo heet het in het boek *slow banking* van Hans Kwakman.¹⁷ In de aandacht voor de klant, de *face-to-face* contacten zit nog altijd veel toegevoegde waarde in de kenniseconomie verscholen. Zelfs in de uitdijende vormen van e-business zien we in toenemende mate tussenvormen ontstaan waarin ook gebruik wordt gemaakt van fysieke ruimten en en *face-to-face* contacten toch weer de kern van de service uitmaken.

Wees geloofwaardig door zelf het goede voorbeeld te geven

Voorbeeldgedrag is de nieuwe macht van de moraal. We stralen gezag uit naar de mate waarin we zelf gezag belichamen. Er is een belangrijke rol voor *imitatio*, voorbeeldgedrag, weggelegd, juist in een samenleving waar aan het motto *practice what you preach* in toenemende mate belang wordt gehecht.¹⁸

16 Wouter Hart (2013), *Verdraaide organisaties. Terug naar de bedoeling*, Deventer: Kluwer.

17 Hans Kwakman (2013). *Slow Banking. Van verkrampte control naar de kracht van contact*, Assen: Van Gorcum.

18 Pieter Jan Dijkman, Gerrit de Jong & Manuel Kaptein (2013), ‘Tot een voorbeeld zult gij blijven’ in: De macht van de moraal, *Christen Democratische Verkenningen*, herfst 2013, pp. 18-27. Zie ook Karel Noordzij (2012), *Op weg naar leiderschap. Van superieure strategie naar integere cultuur*, Assen: Van Gorcum.

Sluit aan bij praktijken van de werkvloer

De ontaarding van organisaties kan gekeerd worden door weer aan te sluiten bij de praktijken op de werkvloer en de beroepstrots van de professional. In veel beroepsgroepen is deze beweging gaande. De Stichting Beroepseer faciliteert voor alle beroepsgroepen gesprekken over deze thema's en laat zie hoe professionals weer gestalte kunnen geven aan bekwaam, betrokken en betrouwbaar werk.¹⁹

Onderneem! Geloof in de zaak

Het gaat bij ondernemen om geloof in het productief kunnen maken van idealen die een grond in de werkelijkheid hebben.²⁰ Ondernemers in de nuchtere Hollandse traditie van vakmanschap en ondernemen weten zowel de apocalyptische valkuil van het doemdenken als ook de utopische verleiding van de makkelijke succesverhalen te vermijden.

Misschien moeten we zeggen dat we een tijdje collectief boven onze stand in de hemel hebben geleefd. Het wordt tijd weer met de beide benen op de grond te staan en naar de aarde terug te keren. Juist ondernemers zijn hiertoe bij uitstek in staat. Grootse vergezichten en idealen over een schitterende toekomst zijn mooi, maar moeten wel op praktische wijze handen en voeten krijgen en vertaald kunnen worden in zaken die brood op de plank brengen.

¹⁹ Zie <http://www.beroepseer.nl/nl/>

²⁰ Zie hierover uitgebreid in Jan Prij (2013) 'Ondernemen, een geloofszaak!', in: Sophie van Bijsterveld en Richard Steenvoorde, *200 jaar Koninkrijk: Religie, staat en samenleving*, Nijmegen: Wolf, p. 181 – 208.

Mag de handrem eraf?

Henk W. van Dorp

Henk. W. van Dorp (1958) is ondernemer. Hij is sinds 1985 directeur-grotaandeehouder van Van Dorp installaties.

Met elkaar hopen we dat de crisis voorbij is. Idealiter zijn we er sterker uitgekomen, met een gezondere economie en een betere maatschappij. Daarvoor zullen we de enorme uitdagingen op het gebied van bijvoorbeeld duurzaamheid moeten aanpakken. Helaas hebben we te weinig gedaan om de crisis goed te benutten. Er is teveel gekeken naar kortetermijnoplossingen en te weinig naar het algemeen (lange termijn)-belang. Vandaar nu mijn oproep om aan de leidende elite ons beter voor te bereiden op de toekomst. Daarvoor wil ik u een vergezicht op de toekomst van Nederland schetsen.

De moeder van alle problemen voor onze generatie is de groei van de wereldbevolking, naar ca. 9 miljard mensen in 2050. Deze mensen verlangen allen welvaart, waaronder voedsel. Voor voedselproductie zijn water en energie nodig en voor consumptie- en productiemiddelen grondstoffen. Duurzame energie maakt dat probleem oplosbaar. Met behulp van de kracht van de zon en het water kunnen we zorgen voor voldoende energie en watervoorziening. En in vooral dat laatste zijn we als Nederland heel goed.

Momenteel wordt ca. 30% van het voedsel verspild door bederf in de distributieketen in ontwikkelingslanden en door overbodige houdbaarheidseisen in welvarende landen. Deze verliezen kunnen terug naar ca. 10% door gebruik van betere koelfaciliteiten in de ketens en toepassing van verschillende data op de verpakkingen. Daarnaast zijn er nog veel gebieden op deze wereld waarvan het landbouwpotentieel niet of nauwelijks benut wordt, zoals in Afrika. Het voedselvraagstuk kan daarom door een pakket van maatregelen en een lichte mate van soberheid als oplosbaar beschouwd worden.

Een lastiger vraagstuk is de beschikbaarheid van onvervangbare grondstoffen. Die raken in een te hoog tempo op en worden massaal opgekocht door China dat daarmee zijn productie veilig stelt. Continue wordt gewerkt aan alternatieven voor schaarse grondstoffen. Als voorbeeld noem ik de vervanging van staal en aluminium door koolstofvezels in auto's. Probleem is dat deze ontwikkelingen te traag gaan om de enorme consumptie bij te houden.

Een basisfout in ons huidige economisch stelsel is de lineaire financiële gerichtheid terwijl we naar een circulair systeem moeten. Dat kunt u in de Bijbel al beschreven vinden. Een economisch systeem dat recht doet aan de armen, de aarde niet uitput en de rijken op hun verantwoordelijkheden wijst. Ik citeer graag Micha 6 ver 8: *“Hij heeft u, mens, bekendgemaakt wat goed is en wat de HEERE van u vraagt: niets anders dan recht te doen, goedertierenheid lief te hebben en ootmoedig te wandelen met uw God.”*

Als wij in staat zijn om deze enorme uitdagingen op een goede manier aan te vliegen kan er veel leed voorkomen worden. Het mooie van deze grote uitdagingen is dat wij daarvan als BV Nederland veel verstand hebben en wereldwijd voorop lopen. De prangende vraag is dan ook waarom slagen we er onvoldoende in om deze voorsprong te benutten? Waarom laten we ons aan alle kanten inhalen en zijn we van voorbeeldland het lachertje van Europa geworden?

Mijns inziens ontbreekt het aan een *lange termijn perspectief* in de politiek om deze in samenhang op te lossen. De aanpak van de crisis vraagt daarnaast om een integrale benadering en als we het goed doen dan biedt de crisis een kans om te veranderen en verspillen wij deze crisis niet.

Ik wil u en het Kabinet graag een overzicht van 25 maatregelen voorhouden die in mijn optiek een bijdrage kunnen leveren om onze economie weer op gang te brengen. Een sprookje? Lees en concludeer.

53

A. Stimuleren van de economie

Voor het stimuleren van de economie wordt vaak gedacht aan overheidsinvesteringen. Het probleem van Nederland is dat de overheid al te groot is en al 52% van het Bruto Binnenlands Product uitgeeft. Hier zit een enorm spanningsveld: de economie moet worden aangeslingerd terwijl de overheidsbestedingen al te hoog zijn. Ter vergelijking, Duitsland beweegt zich in de richting van de 44% en de overheidsbestedingen dalen daar nog steeds. Toch zie ik dat het stimuleren van de economie op korte termijn kan, terwijl het de overheid geen geld kost.

1. Duurzame energie. Duurzaamheid is één van de de weinige groeimarkten. In Duitsland omvat dit al 10% van de economie. Niet via dikke truien en zure wijn maar eerder door meer comfort met minder energie te stimuleren. Dat kan door een haalbare, eenvoudige en duurzame methode om de economie te stimuleren die geen subsidie vergt. Het enige dat de overheid moet doen, is vastleggen dat de energieprijzen de komende 10 jaar gaan verdubbelen, ofwel door marktprijsstijging of door belasting. Dat biedt een stabiele basis voor duurzame investeringen en autonome marktontwik-

kelingen. Heel stabiel, betrouwbaar en voorspelbaar. Uiteraard moet voor de industrie een uitzondering gemaakt worden vanwege de internationale context en omdat het prijsverschil met de buurlanden niet te groot kan worden.

2. Verschuiven van loonbelasting naar primaire grondstoffenheffing. De loonkosten zijn in Nederland relatief hoog door de hoge sociale lasten en belastingen op arbeid. Mijn voorstel is om de loonkosten te verlagen door de belastingvrije voet te verhogen naar ca. € 30.000 per jaar. Het geld dat we daardoor tekortkomen wordt duurzaam ingezet door het invoeren van een primaire grondstofheffing. Hierbij worden de grondstoffen die wij delven of invoeren (en niet doorvoeren) belast met een heffing. Producten bestaan voor een groot deel uit grondstoffen en bij import worden die naar evenredigheid belast. De heffing wordt gebaseerd op schadelijkheid en de potentiële afvalkosten. In deze methodiek wordt recycling van grondstoffen aantrekkelijker en wordt de uitputting van deze aarde beperkt. Dat is een goede stap naar een circulaire economie.

3. Ontwikkelingssamenwerking. Hier ligt een fantastische mogelijkheid voor ontwikkelingslanden en het bedrijfsleven. We kunnen deze landen echt helpen door bedrijvigheid, werkgelegenheid en welvaart te creëren. Hier is sprake van een vierdubbele multiplier: voor onze bedrijven, voor de extra mensen die daar gaan werken, voor bedrijven in de ontwikkelingslanden en voor de bevolking daar. Het budget van ca. € 1 miljard voor ontwikkelings-samenwerking moeten we inzetten om bedrijvigheid en ondernemerschap te stimuleren. Dat creëert banen zowel in Nederland als in ontwikkelings-landen banen. En voor één baan daar kunnen tien mensen voorzien worden van voedsel en een redelijk welvaartsniveau.

4. Anders inzetten pensioenen. Hier ligt op korte termijn verbeterpotentieel. Het eerste probleem is het onnodig korten van pensioenen. Door het hantieren van een (te) lage rekenrente lijkt de dekkingsgraad van veel pensioenen te laag. Als we terug gaan naar een generatie-gemiddelde rente van ca. 3,5%, stijgt de dekkingsgraad naar voldoende hoogte (100% is genoeg) en komt dat geld weer in de economie. Daar lossen we het probleem van het steeds ouder worden niet mee op, maar waarom moet een pensioen op peil blijven boven de leeftijd van 80 jaar als het bestedingspatroon in de praktijk fors afneemt? Een pensioen is niet bedoeld om de erfgenamen te spekken maar om ouderen een onbezorgde oude dag te geven.

We hebben een pensioenvermogen opgebouwd van € 1100 miljard terwijl heel Europa slechts € 1.500 miljard bezit. Hier is nog geen belasting over betaald en wordt ten onrechte niet mee gerekend in het bepalen van de

staatsschuld. Wij kunnen veel oplossen als we de latente belastingverplichting van onze pensioenen in één keer gaan afrekenen tegen bijvoorbeeld 30 procent belastingtarief. Met als gevolgen: halvering van de staatsschuld en verdwijnen van ons begrotingstekort.

5. Surseance van betalingen. In Nederland verliezen we veel waarde door onnodige faillissementen; in Nederland gaat 99% van de bedrijven in surseance failliet. In Amerika komt 70% van de bedrijven succesvol uit een vergelijkbare *chapter eleven* situatie. In geval van surseance moeten de curator en de rechter verregaande bevoegdheden krijgen, ook op het gebied van arbeidsvoorwaarden. Dat kan succesvol doorstarten bevorderen.

B. Naar een concurrerende arbeidsmarkt

Elke politieke partij zegt te streven naar een evenwichtige arbeidsmarkt waarin iedereen kan en mag meedoen. Daar zijn we het schijnbaar over eens. Daarnaast speelt het probleem van de vergrijzing, dat zal leiden tot een verschuiving van werkgelegenheid tussen de sectoren. Mensen die nodig zijn voor de zorgsector kunnen we niet uit de marktsector of het onderwijs halen. De oplossing ligt bij de overheid die efficiënter moet gaan werken, onnodige complexiteit moet reduceren en taken moet afstoten. Veel valt te winnen bij het afschaffen van de zogenaamde zbo's.

De hoge werkloosheid onder ouderen, jongeren, allochtonen en gehandicapten en onnodige faillissementen zijn een gevolg van het slecht functioneren van de arbeidsmarkt. We kunnen zonder kosten met een paar eenvoudige maatregelen de arbeidsmarkt sterk verbeteren.

We lossen dit niet op de WW duur te beperken tot effectief 12 maanden. Dat is op termijn wellicht beter, maar nu crisisversterkend.

6. Ons loongebouw heeft aparte trekken. Nergens ter wereld krijgen ouderen zoveel meer betaald als jongeren voor hetzelfde werk. Ook ontbreekt demotie. We moeten streven naar gelijk loon en arbeidsvoorwaarden voor de overheid, semi-overheid - inclusief het onderwijs - en de zorg - en de markt. Maar dan ook helemaal; onnodige beschermingen en privileges moeten dan worden afgeschaft. De huidige indeling met veel bescherming en een laag salaris voor ambtenaren en leerkrachten gaat ten koste van de kwaliteit.

7. Het aantal '**pret'opleidingen** is dramatisch hoog. We moeten opleiden voor werk. Voor hobby's moet zelf betaald worden. Er liggen zoveel kansen op het gebied van water, *human technologies*, voedsel en energie, mits daarvoor voldoende goede mensen beschikbaar zijn. De oorzaak van verkeerde opleidingskeuzes ligt in het ontbreken van de verbinding tussen werk, scholing en maatschappij.

8. Ik pleit nadrukkelijk voor **een maatschappelijke stage** cq. dienstplicht die jongeren helpt om een **gerichte arbeidsmarktkeuze** te maken.

9. We hebben een groep mensen in Nederland met **een lage of geen opleiding**. Deze moeten ook kunnen meedoen tegen een redelijk minimumloon met lage kosten voor de werkgever. Door deze mensen uit te zonderen van te betalen belastingen en sociale premies kunnen zij tegen ongeveer 10 euro kosten voor de werkgever tegen een nettoloon van 8 euro werken. Dat bevordert de participatie.

10. We hebben in Nederland **anders begaafde medemensen**; beloon bedrijven die deze mensen in dienst nemen met een extra subsidie op de loonkosten. Zij hoeven tenslotte niet mee te betalen aan de overhead (ca 100%) die de maatschappij moet opbrengen via werkverschaffing en sociale werkplaatsen.

11. **De balans tussen mensen met veel zekerheden en mensen met** tijdelijke contracten met weinig zekerheid moet terug. Dit door de niet-werkgerelateerde en verwijtbare ziektekosten weer collectief te betalen en niet af te wentelen op de werkgevers.

12. **Beperking van de ontslagvergoeding** draagt ook bij aan werkgelegenheid. Bedrijven zullen eerder personeel aannemen maar beperk in ruil daarvoor tijdelijke contracten tot een jaar.

13. **Laat mensen aansluiting houden met de arbeidsmarkt door flexibele uitkeringen**. Het moet aantrekkelijker worden gemaakt om te werken voor mensen in de bijstand. Behoud het recht op een hogere uitkering als een baan met een lager inkomen wordt geaccepteerd en deze persoon raakt weer werkloos.

14. **Betaalbare kinderopvang**. De huidige kinderopvang is onevenwichtig duur en remt de arbeidsparticipatie van voornamelijk vrouwen. Zweden kent het zogenaamde dagmoedersysteem. Verschillende vrouwen werken en betalen rechtstreeks een dagmoeder of oma om op hun kinderen te passen. Sociale controle in plaats van regels of bureaucratie met zelfregulerend en uiterst effectief systeem tot gevolg.

C. Op gang brengen van de woningmarkt

De trein van de woningmarkt staat vrijwel stil en moet weer in beweging komen.

Het ideaalbeeld is een betaalbare woning voor iedereen. Dat is voor een jong stel een eengezinswoning in een kleine stad of dorp, of een appartement in de grote stad. Er zijn voldoende kamers voor jongeren en appartementen voor ouderen. De knelpunten zitten voornamelijk bij de onverkoopbaarheid van huizen als gevolg van de onzekerheid over de hypotheekrenteaftrek en daarmee de betaalbaarheid. Een probleem zit er bij de zogenaamde 'scheefwoners', mensen die gesubsidieerd te goedkoop wonen in verhouding tot hun inkomen. Hoe krijgen we de trein weer op gang en hoe komen we af van de hypotheekrenteaftrek?

Er is nu teveel onzekerheid, mensen potten geld op vanwege angst voor de toekomst. Dat is gezien de hoge schulden niet erg, maar de huidige kopersstaking zorgt er wel voor dat de huizenprijzen dalen. De onzekerheid wordt versterkt door ontslagen ten gevolge van de krimpemde economie en gedwongen huisverkopen.

De rente op hypotheeklen is in Nederland gemiddeld 1,3 % hoger dan in Duitsland. Dit wordt veroorzaakt door opgelegde bureaucratie en gebrek aan concurrentie.

Dat biedt ruimte om de hypotheeklen af te schaffen; 1,3% is een kwart van de gebruikelijke 5% hypotheeklen. Dat is meer dan het huidige voordeel voor de hypotheeklen. Het is wel ca. 40% van de rentemarge van de bank maar tot een paar jaar terug konden ze het daar net als nu in Duitsland goed van doen, dus waarom nu niet meer?

15. Regel wettelijk dat per 1 januari 2014 de **rente van alle hypotheeklen** met 1,3% verlaagd wordt met een minimum van bijvoorbeeld 3,5% en schaf de hypotheekrenteaftrek geheel af.

16. De hypotheeknorm (*loan-to-value* ratio) moet anders. Het is geen probleem om eigen geld mee te nemen maar dat is nu geen oplossing. Om de woningmarkt weer op gang te helpen kunnen we voorlopig beginnen met een maximum van 105%. In de verdere toekomst moet de maximale hypotheek gebaseerd zijn op de executiewaarde, ca. 90% van de koopprijs. Dat kan bereikt worden door de hypotheeknorm af te bouwen met bijvoorbeeld 1% per jaar.

17. De maximale hypotheek in relatie tot het inkomen (*loan-to-income ratio*) helpt ons nu niet. Het is nu 4,5 maal het bruto inkomen en losgekoppeld van **leeftijd**. Iedereen begrijpt dat een jongere meer aflossingscapaciteit heeft dan een oudere vanwege de levensduur.

Mijn voorstel is om jongeren meer en ouderen minder te lenen. Concreet maximaal 5 keer het inkomen bij een 20-jarige, 4,5 keer bij een 30-jarige, 4 keer bij een 40-jarige en daarboven 3,5 maal. Het aflossen is vrij, maar op 67-jarige leeftijd moet afgelost zijn tot een veilige max. 80% van de executiewaarde. Dat kan flexibel, zodat rekening gehouden kan worden met studerende kinderen, werkloosheid en ziekte. Waarom zou een hypotheek niet mogen stijgen tenslotte?

18. Ook de doorlooptijd van een hypotheekaanvraag is nu door onzinnige regels opgeschroefd tot zeven weken; dat kan terug naar een goed gesprek van zeven minuten. De eerste stap in het kader van deregulering is het direct afschaffen van de AFM. We zijn tenslotte veel jaren gelukkig geweest met de Nederlandsche Bank.

19. De bouw kan snellere vergunningverlening goed gebruiken. Het tempo van vergunningverlening is diep treurig: een vergunningsperiode duurt gemiddeld tussen de 7 en 24 maanden. Dat kan en moet sneller, met minder mensen.

20. We kunnen mensen als ‘turbo’ - binnen kaders - naar Italiaans voorbeeld de gelegenheid geven hun woning vergunningvrij met 20% te vergroten.

21. Op dit moment staat ca. 8 miljoen m² **kantoorruimte** leeg en binnen de gebruikte ruimte nog 6 miljoen m². 14 Miljoen m² kan dus deels worden hergebruikt als woonruimte. Dat is echter alleen rendabel bij grotere objecten en helaas duurt het minimaal zeven maanden om een object te herbestemmen. Een **procedureversnelling** helpt hier.

22. Eindig de discussie over de eigenaar van de woningcorporatie. Directeuren gaan nog denken dat de woningbouwverenigingen ‘van hen’ zijn. Woningbouwverenigingen zijn eigendom van de maatschappij en dus van ons allemaal. Dat betekent dat ze uiteindelijk – de jure – eigendom van de Nederlandse staat zijn en wij het vermogen kunnen meetellen in de balans. Een deel van dat bezit kan verkocht worden. Dat helpt meer dan een verhuurdersheffing.

23. Scheefwonen kan eenvoudig opgelost worden door het toerekenen van een **marktconforme huur** met een tijdelijke beperkte huursubsidie voor hen die het niet betalen kunnen. Het voordeel voor de huizenbezitters is

evident; er komt snel veel geld ter beschikking met een variabel aflossings-schema en maximale zekerheid. En ze kunnen het ook nog besteden doordat er sneller gebouwd kan worden.

Het voordeel voor de overheid is dat ze ruim € 10 miljard belastingaftrek kwijt zijn. Het voordeel voor de banken is dat ze niet wennen aan geld dat ze krijgen door een gebrek aan concurrentie, en straks niet overvallen worden door een opmars van buitenlandse banken.

D. Investeren in Nederland en Europa

24. Zowel in Europa als Nederland moet geïnvesteerd worden om de economie weer op gang te helpen. We hebben in Nederland veel geld in pensioenfondsen dat we niet benutten. Slechts 10% van het pensioenvermogen wordt in Nederland geïnvesteerd. We vragen cq. verplichten de pensioenfondsen om minimaal 50% van het pensioenvermogen in Nederland en Europa te investeren.

25. Door in Europese landen met een zwakke economie te investeren helpen we hen. Dat kan op dezelfde manier als bij ontwikkelings samenwerking. Een Nederlands bedrijf vormt met een lokaal bedrijf samen een nieuwe combinatie of bedrijf. Met subsidie en Nederlandse kennis ontstaan er dan echt kansen. Zo creëren we banen hier en banen daar.

Waarom is dit zo gegroeid?

Churchill zei ooit: *“First we shape our buildings and afterwards they shape us”*. Hetzelfde geldt voor onze politieke en economische orde. We hebben instituties en organisaties gecreëerd doordat de *idols* verkiezingen politici voortbrengt die onvoldoende geëquipeerd zijn om aan deze complexe maatschappij leiding te geven. Het gevolg is dat de deskundigheid zich teruggetrokken heeft in autoriteiten en instituties. Deze instituties zijn gericht op het eigen organisatiebelang zoals groei en gebruiken elk incident om zichzelf te rechtvaardigen. De kosten die zij zelf maken is tot daar aan toe, maar ze houden veel capabele mensen van hun werk en remmen onnodig de economie. Daarnaast onttrekken zij zich ook aan de trias politica van Montesquieu met een scheiding van de wetgevende, controlerende en uitvoerende macht. Deze zelfstandige bestuursorganisaties (zbo's) moeten afgeschaft worden en het resterende noodzakelijke werk moet weer gewoon onder het gezag van de minister komen.

Mijn ervaring is dat als je deze gevoelige onderwerpen stevig beschrijft, er vaak veel commentaar los komt. Ik roep u op dat in het maatschappelijk debat in te brengen. Een goed idee is namelijk goed tot er een beter idee is. En alles is beter dan met de handrem erop achteraan te blijven hobbelen.

Nederland is jarig! 200 jaar!

En dat moet natuurlijk gevierd worden...

Rein Willems

Rein Willems (1945) is lid van het Nationaal Comité 200 jaar Koninkrijk. Eerder was hij o.a. president-directeur van Shell Nederland B.V. en lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Voor meer informatie over de viering van 200 jaar Koninkrijk: www.200jaarkoninkrijk.nl

Twitter: [@200jaarNL](https://twitter.com/200jaarNL)

61

Op 30 november 2013 werd als start van de viering 200 jaar Koninkrijk op een bijzondere wijze de historische landing van prins Willem Frederik op het strand van Scheveningen nagespeeld. Een waar spectaculair schouwspel met acteur Huub Stapel als prins in de hoofdrol. Hoewel ontegenzeggelijk historisch, kan moeilijk gezegd worden dat zijn landing het glorieuze begin was van een nieuwe staat. Het was destijds voor alle betrokkenen een onvast zoeken naar nieuwe vormen. Eigenlijk was wat na 1813 ontstond niet nieuw, maar moest als het ware opnieuw in elkaar worden gezet. En dat ging met vallen en opstaan.

Willem I: koning-koopman

Willem Frederik werd ingehuldigd als koning Willem I en nam het stuur stevig in handen. Na het einde van de Franse bezetting was er vooral behoefte aan rust en stabiliteit. Nog niet al teveel democratie voor het volk was de opvatting van veel hoogmogenden destijds. Of, zoals de historicus Johan Huizinga bij de honderdjarige viering van het Koninkrijk opmerkte: “na wuichens legde de vermoeide natie zich rustig te slapen onder den schaduw van de Oranjeboom”.

‘Een mislukt experiment’, zo wordt de staat van koning Willem I tot in onze tijd gekenmerkt, maar wel een experiment dat belangwekkende resultaten voortbracht (is het dan nog wel mislukt?). Tastenderwijs vond de Nederlandse staat zijn vorm: een koningshuis met een breed draagvlak, stabiel openbaar bestuur, een representatieve volksvertegenwoordiging, actief burgerschap en een levendige cultuur.

Het koopmanschap van Nederland, dat in eerdere historische perioden grote welvaart voor ons land had gebracht, profiteerde in hoge mate van het feit dat in de periode 1813 – 1815 de bakermat gelegd werd voor het Koninkrijk der Nederlanden zoals we dat nu kennen. Koning Willem I was wellicht niet de grootste democraat, maar één ding zag hij goed: ontsluiting van Nederland door het scheppen van een moderne infrastructuur liet onze handel en bedrijvigheid helemaal opbloeien.

Deels borduurde hij voort op wat tijdens de Franse bezetting door Lodewijk Napoleon al in gang was gezet, deels waren het zijn eigen nieuwe initiatieven. De Haarlemmermeer en andere grote watergebieden werden drooggelegd. Uitbreiding van het wegennet en vooral het aanleggen van vele

kanalen en verbetering van bestaande vaarwegen maakten het achterland van Nederland vanaf onze zeehavens veel beter bereikbaar. Bevordering van welvaart was één van de centrale thema's van 'koning-koopman' Willem I. Voorbeelden?

Er werden in de periode 1813 – 1815 keuzes gemaakt. Keuzes die ons land verworvenheden hebben gebracht waardoor het fundament werd gelegd voor het huidige Koninkrijk. Of zoals minister-president Rutte onlangs zei: "Nederland is een sterk land geworden omdat er op cruciale momenten altijd de juiste keuzes zijn gemaakt." Aan het einde van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw, bij de aanpak van wat toen de 'sociale quaestie' heette en direct na de Tweede Wereldoorlog door volgehouden soberheid. Hoewel niet van te voren helemaal zo gepland, blijkt dat achteraf de keuzes die na de Franse bezetting in de periode 1813 – 1815 werden gemaakt, uiteindelijk goed hebben uitgepakt. Dat neemt echter niet weg dat we voortdurend alert moeten zijn om tijdig nieuwe keuzes te (durven) maken als ontwikkelingen binnen en buiten het Koninkrijk daarom vragen.

Viering van 200 jaar Koninkrijk

Het Nationaal Comité wil niet alleen terugblikken op de ontstaansgeschiedenis van het Koninkrijk, maar juist bevorderen dat nagedacht wordt hoe we de uitdagingen van deze tijd aangaan. Zowel op het vlak van staatkundige vernieuwingen, maar ook de vraag hoe we door gebruik te maken van de kracht van Nederland, zorgen dat we ons welvaartsniveau in de toekomst zeker stellen.

Daarbij is het van belang dat de viering van '200 jaar Koninkrijk', die weliswaar door het Nationaal Comité wordt aangezwengeld, zoveel mogelijk van onderop gestalte krijgt. We stimuleren dat mensen, bedrijven, organisaties, instellingen, lokale en regionale overheden in het land initiatieven nemen om van alles te organiseren. De ambitie is er een breed gedragen viering van te maken, niet alleen een 'Haags' feestje, bedacht door bestuurders. Het moet een feest worden van en voor iedereen in ons Koninkrijk.

Er waren al de nodige initiatieven voor de start van de viering op 30 november 2013. Door de enorme publiciteit rond de 30ste november, is de viering in het land nog veel meer gaan leven. We verwachten dat de overige nationale evenementen die gaan komen, op een brede belangstelling mogen rekenen.

De evenementen die gaan komen zijn gebaseerd op vijf 'verworvenheden': persoonlijke rechten en vrijheden, bestuurlijke stabiliteit, internationale oriëntatie - zowel politiek als economisch -, actief burgerschap en eenheid in verscheidenheid.

De Grondwet en onze grondrechten (bestuurlijke stabiliteit) staan centraal op de Grondwetdag die op 29 maart in Den Haag wordt georganiseerd. Ruim 25 in Den Haag gevestigde instellingen, zoals de Raad van State, het parlement, de Algemene Rekenkamer en diverse departementen, houden open huis om het publiek te laten zien welke grondwettelijke rol zij spelen in ons staatsbestel. Deze Grondwetdag zal worden voorafgegaan door een congres waarop de finalisten van de zogeheten ‘grondwetstrijd’ hun voorstellen voor vernieuwing van de grondwet presenteren. Ook zullen scholierendeбаты worden georganiseerd en historische debatten worden nagespeeld.

Daarna volgt een Caribisch evenement in de week van 19 – 25 mei 2014 om te benadrukken dat het Koninkrijk meer is dan alleen Nederland. Op één van de eilanden zal een bijzondere zitting van het Koninkrijksjeugdparlement worden gehouden. Vijftig scholieren uit Nederland en uit het Caribische deel zullen met elkaar in debat gaan over de toekomst van het Koninkrijk.

Het thema internationale oriëntatie (politiek en economisch) staat centraal op het evenement te Maastricht, de meest Europese stad van ons land, dat op 30 augustus 2014 plaatsvindt. Prominente sprekers zullen op een congres vanuit diverse invalshoeken dit thema belichten. Zowel vanuit de Europese integratie als vanuit de mondiale handel. Een aantal topmensen uit het bedrijfsleven wordt uitgenodigd hun visie hierop te geven. Daarnaast zullen in de publieke ruimte van Maastricht hierop aansluitende evenementen georganiseerd en zal aangesloten worden op het jaarlijkse Preuvenemint.

In 2015 volgen dan nog twee nationale evenementen. Eén in Zwolle op 18 april waar het actief burgerschap centraal zal staan. Nederland heeft een hoge verenigingsgraad en ongekend veel vrijwilligersactiviteiten. We maken er in Zwolle een feestelijke dag van om al die mensen die vrijwillig een bijdrage leveren aan onze samenleving, te bedanken. De viering wordt op 26 september 2015 afgesloten in Amsterdam met een officiële slotbijeenkomst. Dan zal het thema ‘eenheid in verscheidenheid’ centraal staan. Ook het bedrijfsleven speelt een grote rol bij 200 jaar Koninkrijk. Het Nationaal Comité hecht er namelijk veel waarde aan om ondernemers en ondernemingen in ons Koninkrijk nadrukkelijk te betrekken bij de festiviteiten. Aanhaken, aanjagen, samenwerken en zelf initiatieven ontplooiën vormen daarbij de kernwoorden. Veel bedrijven voelen zich immers medeverantwoordelijk voor de ontwikkelingen in ons land en koninkrijk. Een gevoel van ‘trots zijn op...’ is daarbij een essentieel gegeven.

Bovendien heeft het bedrijfsleven een belangrijk stempel gedrukt op de ontwikkeling van ons Koninkrijk. Dankzij handel en industrie is Nederland één van de meest welvarende landen geworden. We zijn geografisch een klein land, 133e op de wereldranglijst, maar zijn de 18e economie ter wereld. Betrokkenheid van het bedrijfsleven kan op talloze manieren gestalte krijgen. Door sponsoring van evenementen, door het aandragen van creatieve voorstellen, door in natura bij te dragen, door aan te haken bij bestaande activiteiten. Er zijn allerlei mogelijkheden. Van groot tot klein. En ondanks de economische crisis, zijn het juist de bedrijven die het voortouw kunnen nemen naar betere economische tijden. Dat begint met optimisme dat we uit het dal zullen klimmen en de festiviteiten in de rondom 200 jaar Koninkrijk zijn daarvoor een prachtig vehikel.

Inmiddels is een reeks van zo'n 30 bedrijven betrokken bij 200 jaar Koninkrijk. Zo is er een aantal grote (koninklijke) bedrijven bezig om de haalbaarheid te bekijken om - samen met het Nationaal Comité - een slotspektakel in Amsterdam te organiseren. Tien grote bedrijven dragen al bij aan de operationele kant van de organisatie van de viering.

Maar er is meer. Met heel veel bedrijven, variërend van grote internationaal opererende bedrijven tot aan het MKB, worden allerlei gesprekken gevoerd over betrokkenheid bij activiteiten in het kader van de viering. Denk aan bedrijven als Shell, Philips, ING, Nationale Nederlanden, Staatsloterij, ANWB, NS, PostNL, Randstad, Royal van Zanten, Connexxion, Triple Media, FrieslandCampina, MKB Nederland, Interexpo en de Hema. En deze lijst breidt elke dag meer en meer uit.

Tenslotte biedt de viering 200 jaar Koninkrijk het perspectief om het optimisme over de toekomst van Nederland en het Caribische deel te versterken. In een tijd van economische crisis is er alle reden ons bewust te zijn van de ontstaansgeschiedenis van een uniek koninkrijk dat telkens op tijd de bakens wist te verzetten omdat er in de periode 1813 – 1815 een stevig fundament was gelegd. Het bouwwerk dat op dit fundament is neergezet, moet wel worden onderhouden. Hoe? Dat is niet aan het Nationaal Comité, maar aan de inwoners van het koninkrijk. De ambitie is het debat daarover tijdens de viering aan te zwengelen en voort te zetten als de feestslingers weer zijn opgeborgen. Dus voelt u die behoefte om mee te doen, klopt u dan gerust bij ons aan!

De toekomst: veel waar we trots op kunnen zijn

Mijn persoonlijke visie op de toekomst van Nederland is dat we veel hebben om trots op te zijn. De Nederlander vindt dat het met hem/haarzelf ook best wel goed gaat maar met het land minder.

Met mijn lange ervaring van wonen in vele andere landen kan ik ook bevestigen dat we het hier - ondanks een crisis - wel heel erg goed hebben. Maar wat maakt ons dan als land ongelukkiger? Een oorzaak is volgens mij dat het individualisme een te sterke rol is gaan spelen in onze samenleving. Daarin kunnen we nog wat leren van andere landen, waar de gemeenschapszin veel sterker is, waar de familiebanden sterker zijn en - als gevolg daarvan - de zorg voor mensen in de directe omgeving - familie of niet - meer een taak van ons burgers is in plaats van de overheid. Ik denk dat de kerken daar weer een grotere rol in kunnen en moeten spelen.

De waarden en het beleven van het christendom, die helaas door velen in Nederland als achterhaald gezien worden, blijven mijns inziens onverminderd van grote waarde voor de toekomst van de mensheid. Ik zie tenminste dat mensen in vele andere landen in de wereld deze waarden veel ruimhartiger gaan omarmen. Daarnaast pleit ik ook in ons land voor een sterke impuls in beter onderwijs. Meer specifiek is het belangrijk om op te investeren in kwaliteit van leerkrachten, en dat mag wat kosten! Ik heb toch wat heimwee naar de leraar die weer gezag uitstraalt op basis van zijn of haar kennis (bij onze zuider- en ooster burens is dat beter bewaard gebleven). Dat is het beste wat je de volgende generaties mee kan geven. Beter dan welk speelgoed of andere mooie cadeaus dan ook. En dat moeten we nu eens niet van de overheid vragen, maar eerst als ouders willen en er ook voor vechten. In het verleden gebeurde dat ook met succes!

Allemaal genoeg om van dit land met een aantal prachtige kernwaarden te blijven houden.

Pioniers, Uitvinders, Watermanagers

*De kracht van Nederland en het Hollandse
onbehagen*

Helmut Hetzel

Helmut Hetzel (1955) studeerde communicatie, economie, geschiedenis en filosofie aan de Universiteit Dortmund. Hij nam de kortste weg van Duitsland naar Nederland. Via China, waar hij van 1983-1985 in Beijing correspondent voor Duitstalige media was. Sinds 1985 werkt Hetzel in die functie in Den Haag als Beneluxcorrespondent voor media in Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Luxemburg en Nederland.

67

Laatst ontmoette ik een goede vriend, die ik al een tijd niet had gezien. “Hai Helmut,” zei hij, “ben je nog steeds in Nederland...?” Ik antwoordde: “Ja, waarom niet, prachtig land, aardige mensen, altijd werk aan de winkel.” Dat was geen ‘beleefdheidsadres’ aan mijn vriend. Ik meen het. Na 30 jaar in Nederland te hebben gewoond en gewerkt vind ik dat land, dat deels onder de zeespiegel ligt, nog steeds boeiend. Het is een deel van mij geworden, ook omdat mijn kinderen, Henk en Marijke, hier geboren en getogen en Nederlanders zijn. Wat boeit me aan Nederland? Nederland is voor een journalist nooit ‘langweilig’, boring, zouden de Engelstaligen zeggen.

68

Er is altijd nieuws. Het Koningshuis, Royal Dutch Shell, Akzo Nobel, Philips, Unilever, DSM, Heineken, KPN Telecom, de internationale organisaties in Den Haag, de hoofdstad van vrede en recht, de OPCW, die net de Nobelprijs van de Vrede mocht ontvangen.

Wat me boeit is de veerkracht van Nederland. Vallen en opstaan, nooit opgeven en weer doorgaan, altijd een oplossing bedenken – en vinden voor elke uitdaging.

Wat me boeit aan Nederland is de flexibiliteit van de mensen. Nederlanders zijn fantastische organisatoren en zij hebben het talent en het inzicht, zich *blitzschnell* aan veranderende omstandigheden aan te kunnen passen.

Wat me boeit aan Nederland is ook de creativiteit van de mensen en van het bedrijfsleven. Philips is een grote uitvinder. Shell de grootse en de technologisch vooraanstaande energieconcern in Europa en de wereld. ASML is marktleider als producent van fotolithografische systemen voor de chip-industrie. Reed Elsevier een van de top digitale uitgevers in de wereld. Van Oord bouwt de eilanden voor de kust van Dubai en “sleept” de Costa Concordia af. Dat kunnen alleen Nederlanders.

In het watermanagement – maar ook in de genoemde andere industrieën als energie, *high tech* en communicatie – speelt Nederland in de eredivisie. Het is geen toeval dat BMW zijn Mini nu in Limburg laat bouwen. Het is geen toeval dat Prins Claus zijn zoon, de huidige Koning Willem-Alexander, heeft aangeraden: Specialiseer je op watermanagement. Nergens in de wereld is er zoveel ervaring en *know how* op het gebied van watermanagement als in Nederland.

Wie dat niet beseft, die moet snel weer eens over de Oosterschelde-dam rijden. De Deltawerken zijn een wereldwonder, made in Holland. Chapeau !

Maar Nederland is niet ‘the perfect country.’ Het geografisch kleine en overbevolkte land aan de Noordzee is sinds de moorden op Pim Fortuyn (2002) en Theo van Gogh (2004) politiek instabiel. Het stemgedrag van veel kiezers is erg volatiel geworden. Meer en meer kiezers vluchten uit het politieke middenveld naar extreme partijen zoals de PVV en de SP – met als gevolg, dat Nederland moeilijker te besturen is. Met als gevolg, dat noodzakelijke hervormingen achterwege blijven. Zoals bijvoorbeeld de hervorming van de arbeidsmarkt. Anders dan in Duitsland waar de rood-groene regering van kanselier Gerhard Schröder de arbeidsmarkt al acht jaar geleden radicaal reformeerde, loopt Nederland in dat opzicht tegenover Duitsland enorm achter.

Door die Schröder-hervormingen zijn de loonkosten in Duitsland lager geworden, de Duitse economie en de Duitse bedrijven hebben hun concurrentiepositie in de globale economische wedstrijd enorm kunnen verbeteren. Dat is de belangrijkste reden waarom Duitsland relatief goed door de economische crises van de laatste vijf jaren kwam. Nederland daartegen, want de noodzakelijke hervormingen bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt blijven nog steeds achterwege.

Het is ook een beetje “eigen schuld dikke bult” van Nederland. De stevige verhogingen van de belastingen – ik noem maar alleen de BTW – hebben het consumentenvertrouwen in Nederland geen goed gedaan. Anders dan de Duitse consument, die weer een *big spender* is en vertrouwen in de toekomst heeft, houden de meeste Nederlandse consumenten de vinger op de knip, zijn veel Nederlanders erg ‘verunsichert’ – onzeker. Het lijkt soms als of Nederland een beetje de weg kwijt is. Het Nederlandse onbehagen – door Pim Fortuyn voor het eerst aangesproken – is er nog steeds. Maar de meeste politieke partijen weten niet hoe daarmee om te gaan – met uitzondering Geert Wilders en zijn PVV.

Als grote handelsnatie, zelfs wereldmacht in de 17de eeuw, was Nederland traditioneel international georiënteerd. Maar in de laatste jaren groeit de navelstaarderij in de polder. Er overheerst in dat mooie land meer en meer bekrompenheid en onzekerheid in plaats van openheid en durf. De VOC-mentaliteit dreigt verloren te gaan. Het motto: mouwen omhoog en aan de slag is niet meer het credo van de meeste Nederlanders. Een soort eiland-mentaliteit is in Nederland ontstaan. Kijk naar de media, vooral naar de tv-journaals van de NOS en de andere omroepen. Een grote brand in Dinxperlo is voor hen belangrijker dan een aanslag in Beijing. De brand wordt de opening van de uitzending, de aanslag in Beijing komt als laatste bericht. Maar er is hoop: Ook al wint het Nederlands elftal niet altijd van Duitsland als er gevoetbald wordt, Nederlanders winnen het altijd van het water.

Social and economic liberty in drained swamps: an experiment

Matt Steinglass

Matt Steinglass (1968) is the Netherlands correspondent for the Economist magazine, and was formerly Netherlands correspondent for the Financial Times. He studied Russian history and literature at Harvard, and has worked as a journalist in West Africa and Southeast Asia, as well as writing children's cartoon scripts for Nickelodeon and Disney.

71

The Netherlands and I fell in love over the course of a four-day trip in June of 1982, when I was 13, and while neither of us has remained entirely faithful in the years since, we somehow kept coming back to each other. Like most youthful infatuations, mine was based on a romanticized first impression. When I returned as an adult, I was disappointed to find that not everyone in Amsterdam lived as my childhood hosts had, in a teetering 17th-century mansion on the Keizersgracht, opposite a houseboat whose opera-singer owner spent the mornings belting out Puccini. As for Dutch teenagers' magnificent enthusiasm for green hair, ripped stockings and leather, that turned out to be a fad, though one that has returned lately—a development which I regard with mixed feelings, now that my own half-Dutch daughter is nearly old enough to dress that way. All in all, the Netherlands is a far more conservative and responsible country than my adolescent self understood.

72

Yet puppy love also has its insights, and some of the glimpses I caught of Dutch culture on that first trip turned out to be strangely accurate. Families, I noticed, were more complicated than America's still rather puritan nuclear model; there were dense networks of divorces, remarriages, domestic partnerships, lost siblings and secret histories running back to the war. Space was artfully maximized, interlacing elements that to an American mind belonged separately: highways and trains threaded under canals and airport runways, lawns grew over roofs, bicycles thronged everywhere. In public the Dutch were loud, demonstrative, with direct gazes and a sense of decorous self-display, whether they were critiquing each others' gardens or ostentatiously cruising through the canals on a sloop laden with friends. Clearly this, like America, was a country where a vision of freedom and the pursuit of happiness was paramount. But something about the idea of freedom here worked differently, and over the years, as I continued to engage with the Netherlands, I repeatedly returned to the question of what that might be.

The Dutch have a tendency, when asked to account for the unique features of their culture, to mumble something about dikes. I usually find this answer rather facile. But it also happens to be correct. Holland is a created

landscape. And part of what I was registering on that first trip, in those experimental yet socially correct interactions between bankers, bohemians, punks and bicyclists, was a society in which everyone takes it for granted that the space they occupy is a common social project. This is a different assumption from the one underlying the American sense of freedom, which takes the existence of the landscape in which one lives as a natural fact. For Americans, liberty is simply the default state; we imagine ourselves to have been born free into a providential nature, and see social requirements as unnatural impositions. For the Dutch, even nature is man-made, and liberty is a condition carefully nurtured atop socially created institutions. One first has to build the dikes to delineate the territory for life, liberty and the pursuit of happiness. And this readiness to create novel institutions that allow people new sorts of freedoms has been the key to Dutch prosperity, from the founding of the Amsterdam stock exchange through the establishment of the polder model.

The creation of such social spaces requires a great deal of disciplined coordination between citizens, which is why Dutch society can often seem bureaucratic and rule-bound. Indeed, by the time I moved to the Netherlands for the first time in the late 1990s, it seemed that society had become obsessed with enforcing citizens' compliance with its rules. Tensions over immigration, Islam, and a perceived breakdown in social order put *normen en waarden*, "norms and values", at the centre of political debate. I had fallen for the Netherlands in part because its multiracial, multireligious, tolerant character presented a different take on ideals that any American already shared. But as tension rose over whether immigrants were meeting the conditions set by Dutch social institutions, it often seemed as though the country were rejecting the freedoms those institutions were meant to create.

The aftermath of the financial crisis has only sharpened these tensions. When the bottom falls out of people's economic assumptions, freedom and novelty suddenly seem less important than financial safety and secure borders. Many Dutch view the current recession as just desserts for years of *overmoed*, or hubris. Few are willing to underwrite the kinds of social and economic experiments that gave the Netherlands its reputation as a *gidsland* in the late 20th century.

This shyness arrives at an unfortunate moment, because more and more, it is a Dutch vision of freedom, not an American one, that seems best suited to the 21st century. If the American vision of freedom assumes open frontiers and an abundance of virgin territory, it is out of place in a world in which all the available territory has been developed. A world in which the climate is shaped by human forces needs an understanding of how social

institutions make the space in which nature thrives. A world that is no longer bi- or monopolar needs political habits drawn from societies where multiple stakeholders negotiate compromises. In the future, as in the Netherlands, space is tight, and freedom lives only where we build it. What drew me in, as an adolescent, was that built freedom: a society that had created a safe, welcoming space within which diversity, eccentricity, experimentation and the occasional mad genius could thrive. That's the Netherlands that I and the rest of the world fell in love with 30 years ago. I ended up marrying into it. I think I can speak for many people, all over the world, when I say we don't want to lose it.

Mijn ode aan de ondernemer

Peter Vandermeersch

Peter Vandermeersch (1961) is Vlaams journalist.

Sinds 2010 is hij hoofdredacteur van NRC Handelsblad.

Kijkend naar Nederland zie ik een bang land. Het soevereine Nederland is bang van Brussel. West-Europees Nederland is bang van Oost-Europa. Egalitair Nederland is bang van mensen die te veel verdienen. Politiek Nederland is bang van de wispelturige burger. Cultureel Nederland is bang dat het zijn subsidies verliest. Schaatsend Nederland is bang dat de Elfstedentocht er niet komt. Ziek Nederland is bang dat het de zorgkosten niet meer kunnen betalen. Autochtoon Nederland is bang van mensen met een hoofddoekje. Religieus Nederland is bang van mensen die op zondag willen winkelen. Sinterklaas vierend Nederland is bang om Zwarte Piet te verliezen. Ondernemend Nederland is bang van de consument die niet in de toekomst gelooft. Voetballend Nederland is bang dat Oranje geen wereldkampioen wordt. Krantenmakend Nederland is bang van het internet. Sparend Nederland is bang van de banken. Actief Nederland is bang dat de pensioenen straks onvoldoende groot zullen zijn. Huizenbezittend Nederland is bang van hypotheken die onder water staan. Nederland is bang van Nederland.

Kijkend naar Nederland zie ik dus een bang land. Bang van zichzelf en van vreemdelingen. Daarom dreigt het land zich achter zijn dijken terug te trekken. Weg van Europa, weg van de wereld. Weg van de toekomst, met de blik op het verleden. Bang om te ondernemen, en zich dus beperkend tot beheeren. Bang om vertrouwen te geven, wegzinkend in wantrouwen. Niet langer innoverend, maar behoudend.

Kijkend naar Nederland zie ik een bang land. En door de verlammende angst dreigt het land piepend en krakend tot stilstand te komen.

Of niet? Want kijkend naar Nederland zie ik een geweldig land. Met universiteiten die meespelen aan de top van de wereld. Een culturele sector die tot de meest levendige van Europa behoort. Met bedrijven die internationaal opereren. Met jonge mensen die innoveren. Met een politiek stelsel dat de jongste jaren immense schokgolven heeft overleefd. Met sportlui die gouden medailles fietsen, zwemmen en schaatsen. Met een intellectueel debat waar vele jaloers op zijn. Met een multiculturele bevolking die inter-

nationaal is georiënteerd. Met havens die de toegangspoort tot de wereld zijn. Een open en tolerant Nederland, waar de jeugd tot de gelukkigste ter wereld behoort. Een land dat klaar is voor de toekomst.

Tussen die twee Nederlanden reis ik, immigrant in dit land, voortdurend heen en weer. Zeur ik of juich ik? Ben ik pessimist of optimist? Wijs ik Nederland af of hou ik ervan? Verfoei ik het of omarm ik het? Blijf ik of vertrek ik?

Tussen die Nederland reizen we, allen die hier in Nederland wonen, heen en weer. Of niet soms? Het makkelijkst is natuurlijk in dat ene Nederland weg te zinken. Van zij die zeuren en klagen en aan de kant blijven staan. Om te zeggen hoe het allemaal moet. En dat het beter kan. En vroeger ook beter was.

Of kiezen we voor dat andere Nederland? Dat de moed heeft om te veranderen. De ramen opengooien is lastiger dan die te sluiten. Maar als je de ramen opengooit, waait er wel een frisse wind. Veranderen is riskanter dan behouden, maar met verandering komt vooruitgang. Vertrouwen is zoveel prettiger dan wantrouwen.

Ondernemen vergt meer moed dan beheren. Want de ondernemer gaat op zijn bek. De beheerder niet. De ondernemer neemt verantwoordelijkheid, de beheerder verbergt er zich voor. De ondernemer gelooft in de toekomst, de beheerder in het verleden.

Er is dus maar één weg vooruit voor Nederland: die van het ondernemen. In de economische en financiële wereld natuurlijk, maar ook in de kunsten en de media, de sport en de zorg, het onderwijs en diplomatie, de maak- en de dienstensector, de landbouw en de infrastructuur,...

Er is ongetwijfeld veel nodig om Nederland uit deze crisis te loodsen. Maar het allerbelangrijkste daarvoor is zonder meer het stimuleren en waarderen van ondernemingschap. Zodat Nederland geen bang land wordt, maar een land dat vol vertrouwen zijn rol in deze boeiende wereld kan spelen.

Marck Hagen, Wuvio Chemicals

Nederland heeft meer ondernemers nodig in de politiek

Marck Hagen (1980) is directeur-eigenaar van Wuvio Chemicals in Maasdijk. Hij richtte dat bedrijf in 2002 op. Wuvio Chemicals is actief in de bestrijding van stof, geur en reiniging in industriële omgevingen. Hagen studeerde bedrijfskunde en agribusiness aan Hogeschool InHolland (2001-2007). Van 2008 tot 2011 was hij bestuurslid van Jong Management. In oktober 2012 kwam hij tijdelijk terug als voorzitter. Zijn verhaal over liefde voor ondernemerschap, de kracht van Wuvio, de kracht van Nederland, het belang van vertrouwen en zijn geloof in de toekomst.

79

Liefde voor ondernemerschap

“Het is in mijn geval een beetje wonderlijk begonnen. Na het atheneum wist ik nog niet wat ik wilde en ben ik allerlei baantjes gaan doen. Skileraar, geluidstechnicus en cameraman bij het Nederlands Omroep Bedrijf bijvoorbeeld. Ik verdiende bij de NOB 1750 gulden bruto per maand. Ik dacht dat ik meer kon verdienen als ik als freelancer zou gaan werken, maar dan had ik wel een camera van 60.000 gulden nodig. Om dat bij elkaar te sparen, ging ik in de tuinbouw werken. Maar toen ik daar eenmaal zat, vond ik zo interessant, dat ik bedrijfskunde en agribusiness ben gaan studeren in de avonduren.

Op een dag ging ik met mijn vader naar de open dag van een afvalverwerkingsbedrijf van een vriend van hem. Hij liet een nieuwe machine zien, die bouw- en sloopafval kon sorteren. Een prachtige machine, maar hij produceerde wel ontzettend veel stof dat vervolgens met heel veel water moest worden neergeslagen. Dat was niet alleen slecht voor de machine, het water moest ook worden gereinigd voor het mocht worden geloosd.

Ik dacht: dat moet toch beter kunnen. Het is iets scheikundigs: het heeft te maken met oppervlaktespanning. Als je die breekt, kun je met water stof vasthouden. Ik zei tegen die vriend van mijn vader: als je een uitvloeimiddel aan het water toevoegt, heb je minder water nodig en hoef je minder water te zuiveren. Waarop die vriend zei: waarom ga jij dat niet eens voor ons uitzoeken?

Dat ben ik gaan doen. Eerst deed ik het naast mijn baan, maar dat was al snel niet meer te combineren. Toen zei mijn baas: waarom ga je niet voor jezelf beginnen? Als het niet lukt, kun je altijd weer terugkomen, al was het maar om tomatenplantjes te enten. Dat zetje had ik nodig. Mijn kracht is dat ik nieuwsgierig ben en niet bang ben om stappen te zetten. Nooit geweest. Ik kan een fout corrigeren voor het een probleem wordt.”

Kracht van het bedrijf

“Wuvio Chemicals is nu een bedrijf met een team van twaalf mensen in Nederland en veertien in China. 90 procent van de zogeheten ‘dry-bulk’ bedrijven, zoals afvalverwerkers, koolterminals en *powerplants* in Nederland zijn klant. 92 procent van onze omzet behalen we internationaal. We zijn begonnen met een niche-product, maar inmiddels verkopen we bulkproducten, waarmee we bedrijven helpen om stof, geur en vuil te verminderen. Onze kracht zit in heldere producten en een helder verhaal. Met een beetje kennis van basischemie is het gemakkelijk uit te leggen. Wij lossen een milieuprobleem op. We zorgen voor minder stof, minder vervuild water en minder inzet van chemische reinigingsmiddelen. ‘Groen is poen’, zeg ik altijd.

Wij zijn niet bedreigend voor andere bedrijven. We kijken juist hoe we problemen van anderen kunnen oplossen. Er zijn wel weer bedrijven die ons willen beconcurreren, maar we hebben zoveel kennisvoorsprong en produceren zoveel volume dat anderen niet makkelijk tegen ons op kunnen.

Natuurlijk hebben wij ook last van de crisis, want onze klanten hebben er last van. De afvalverwerkers hebben veel minder afval te verwerken. Chemische bedrijven en de staalindustrie hebben ook veel minder geproduceerd. Onze Nederlandse markt is met 60 procent gekrompen. Maar we gaan nu weer de goede kant uit. Bovendien gaan we ook nieuwe markten veroveren in India, China en Zuid-Afrika. Dat betekent dat we weer gaan groeien. We moeten veel meer mensen inzetten om de markt op te gaan en klanten te winnen.”

Kracht van Nederland

“Gelukkig gaat het de goede kant weer uit. De vraag naar grondstoffen trekt enorm aan. De belangrijkste parameters staan op groen. Kijk naar de dynamiek van bedrijven rond Eindhoven, kijk hoeveel nieuwe initiatieven er worden ondernomen. De economie staat nu op het punt waarop we in 2007 waren geëindigd. We staan er dus helemaal niet zo slecht voor.

We moeten er wel voor uitkijken dat we niet alleen een diensten- en advies-economie worden. De economie moet het hebben van bedrijven die slimme dingen produceren, waarmee we de wereld in kunnen. Dat zouden we in Nederland meer moeten stimuleren. Bijvoorbeeld met zo’n maatregel als de innovatiebox, een laag belastingtarief voor winst uit innovatieve activiteiten voor het midden- en kleinbedrijf. Zo’n maatregel levert op de korte termijn geen miljoenen op, maar zorgt er wel voor dat we kansen creëren waarmee onze economie weer kan gaan groeien. Er gaan in deze tijd veel bedrijven over de kop, maar er zijn ook bedrijven die het heel goed doen. Die zijn innovatief, blijven niet hangen in de oude economie, leveren producten die iets toevoegen aan de markt. Er zijn heel wat bedrijven die enorm aan het groeien zijn. Daar moeten we naar kijken.”

‘Gelukkig gaat het de goede kant weer uit; de belangrijkste parameters staan op groen’

‘Ik denk dat we steeds gemakkelijker omgaan met problemen en sneller oplossingen vinden voor problemen’

82

Vertrouwen als kracht

“De politiek moet op korte termijn 6 miljard euro besparen. Daar is men zo druk mee bezig dat er niet wordt gekeken naar wat er op lange termijn nodig is. Het zijn geen ondernemers die bestuurders en politici in Den Haag. Ze kijken niet naar de goede parameters. Uit angst voor de oppositie zijn ze kortzichtig. Ze zijn vergeten dat we in Nederland groot zijn geworden door dat we vooruit durfden kijken. Ons land heeft meer visie nodig. We moeten

niet alleen bezig zijn met bezuinigen, met nivelleren van inkomens, het bekostigen van de zorg en het sparen voor de oude dag. Want daar gaan we het niet mee redden in de wereldeconomie.

Nederland heeft meer ondernemers nodig in de politiek. Mensen die begrijpen hoe de economie werkt, omdat ze het op de werkvloer hebben meegemaakt. Mensen als Ruud Lubbers en Jan Kees de Jager. Iemand als Bernard Wientjes zou de politiek in moeten gaan.

Of ik zelf mijn bedrijf zou opgeven om de politiek in te gaan? Ik vind dat je als ondernemer bereid moet zijn om dat te doen. Dat zouden meer ondernemers moeten doen. Wij mogen niet voor die verantwoordelijkheid weglopen.”

Vertrouwen in de toekomst

“Steeds meer mensen op de wereld zijn goed opgeleid. Doordat het kennisniveau wereldwijd hoger wordt, denk ik dat we steeds makkelijker omgaan met problemen en sneller oplossingen vinden. De huidige crisis is een tijdelijk probleem, er komt een moment dat de economie weer gaat opleven. Ik heb vertrouwen in de toekomst.

Zeker, er zullen dingen veranderen. Mensen zullen bijvoorbeeld anders omgaan met bezit. Ik ben 33, ik vind het nog leuk om een eigen auto te hebben, maar jongens die vijf jaar jonger zijn dan ik, vinden zo'n auto totaal niet meer belangrijk. Ze geven niet om status, ze dragen geen stropdas, ze komen het liefst op slippers naar hun werk. Ze zijn veel minder materialistisch dan de generaties voor hen. Ze hebben liever een treinkaart dan een auto, want een auto is alleen maar gedoe. Ze hoeven geen eigen cd's, want alle muziek zit in 'de cloud'. Ze vragen bij een sollicitatiegesprek niet: wat ga ik verdienen, wat is mijn toekomstperspectief? Maar ze vragen: waarom bestaan jullie? Wat betekenen jullie voor de wereld? En pas dan beslissen ze of ze bij ons willen komen werken.

Ik denk dat de wereld daar beter van wordt. Mensen die zich inzetten om de wereld ook voor anderen beter te maken. Zo komen we toch weer dicht bij de bijbelse norm: doe een ander niet aan, wat je zelf ook niet zou willen worden aangedaan.”

Ab van der Touw, Siemens

Vertrouwen is moed

Hij studeerde klassieke talen en geschiedenis, maar zijn afkomst uit een ingenieursfamilie verloochende zich niet. *Ab van der Touw* (1955) werkt al meer dan 30 jaar bij Siemens, een onderneming die zich onder meer richt op techniek in stedelijke infrastructuur, industrie en gezondheidszorg. In 2006 werd hij lid van de directieraad van Siemens Nederland. Sinds 2010 is hij bestuursvoorzitter. Daarnaast is hij actief in vele nevenfuncties, onder meer in het onderwijs. Zijn verhaal over liefde voor ondernemerschap, de kracht van Siemens, de kracht van Nederland, het belang van vertrouwen en zijn geloof in de toekomst.

85

Liefde voor ondernemerschap

“Er zijn veel dingen waar ik me mee bezig houd; het houdt allemaal verband met elkaar. Ik heb een passie voor techniek, voor innovatie, voor oplossingen die van de wereld *a better place* maken. We zitten midden in een transitiefase. De periode van de naoorlogse opbouw in de westerse wereld, van de toename van welvaart en technologie, is afgesloten. Doordat de bevolking enorm is gegroeid, ontstaan in stedelijke omgevingen problemen met bereikbaarheid, energie, gezondheidszorg en onderwijs. Dat zijn problemen die we in belangrijke mate met techniek kunnen oplossen. Daar zijn we nu hard mee bezig.

Eén van mijn grote drijfveren is nieuwsgierigheid. Toen ik hier binnenkwam, dertig jaar geleden, was er een tentoonstelling ‘Techniek van de toekomst’, met onder meer een volledig spraakgestuurde auto en de voorloper van de mobiele telefoon. Ik dacht toen: in drie jaar is het er, maar de doorlooptijd bleek veel langer. Veel techniek die wordt ingezet is al lang beschikbaar voordat er daadwerkelijk gebruik van wordt gemaakt. Toch zijn we verbaasd over de snelheid waarmee de techniek ons leven verandert.

Een andere drijfveer is maatschappelijke relevantie. Ieder mens moet iets bijdragen aan de samenleving. Als je maar een kleine bijdrage kunt leveren, is dat geen excuus om het niet te doen. Zoals Ghandi zei: ‘Het geeft niet hoe klein de bijdrage is, als je maar een bijdrage levert.’ Je moet je nek uitsteken. Eén van de dingen waar ik mijn nek voor heb uitgestoken is het SER-energieakkoord dat deze zomer is gesloten. Ik vond het belangrijk dat we met dat akkoord een verschil zouden maken, anders was het een *waste of time* geweest. Daarom ben ik trots op de afspraak dat we veel meer gaan inzetten op windenergie. De windturbines komen weliswaar uit Duitsland of Denemarken, maar 70 procent van de toegevoegde waarde zit in de civiele infrastructuur, de bouw van de masten en de wieken, de bekabeling en de socialisering van de netten. Dat gebeurt door Nederlandse bedrijven. Als we deze techniek in China willen verkopen, moeten we met voorbeelden in eigen land laten zien dat we het kunnen. Dat versterkt onze geloofwaardigheid.”

Kracht van het bedrijf

“Siemens is bij het grotere publiek vooral bekend van de vaatwassers, maar dat is voor onszelf niet zo relevant. Wij richten ons op brede maatschappelijke vraagstukken: transport, infrastructuur, energievoorziening en gezondheidszorg. We bedenken 41 innovaties per werkdag en besteden jaarlijks 4 miljard euro aan R&D. En we geloven in publiek-private samenwerking. Het oplossen van vraagstukken op het gebied van bereikbaarheid, energie, gezondheidszorg en onderwijs vraagt om co-creatie. Het is voor ons on-

denkbaar om een trein of tram te ontwikkelen en vervolgens te kijken of er een koper voor is. Het kan alleen als je het samen doet: de overheid kan niet zonder bedrijfsleven, wij kunnen niet zonder de overheid.”

Enkele jaren geleden hebben we als bedrijf een belangrijke beslissing genomen. We gaan voor succes op de lange termijn. Daarom hebben we een winstgevend onderdeel afgestoten (gemaksdingen in de auto) en richten we ons op elektrisch vervoer. We denken dat dit de toekomst heeft, al levert het nu nog verlies op. De aandeelhouders hadden ons daarop kunnen afrekenen, maar ze hebben ons beloofd. De waarde van de aandelen is fors gestegen. En onze medewerkers zijn heel trots; zij hebben het gevoel dat ze meewerken aan dingen waar het echt om gaat. Voor ons bedrijf is dat heel belangrijk. Onze medewerkers staan op de eerste plaats. Daarna pas de klanten en dan de samenleving als geheel, inclusief de aandeelhouders.”

‘Ieder mens moet iets bijdragen aan de samenleving’

De kracht van Nederland

“Nederland heeft lef. En een infrastructuur die ongelooflijk sterk is in verhouding met de rest van de wereld. Ons onderwijs is fantastisch, en het is mooi dat er nu op alle niveaus meer aanmeldingen zijn voor techniek. Toen ik hoorde dat Delft dit jaar een *numerus fixus* heeft ingesteld voor werktuigbouw, dacht ik: nu gaat het goed, hoera!

Oké, we hebben nu een crisis, maar we zijn ook wel wat verwend geraakt. We zijn een ongelooflijk rijk land. Kijk eens hoeveel me met z’n allen hebben gespaard. De burgers 400 miljard euro, al staat daar dan 1200 miljard aan schulden – vooral in huizen – tegenover. De bedrijven die het afgelopen jaar niet failliet zijn gegaan, hebben 3000 miljard opgepot. En de pensioenfondsen hebben 1600 miljard gespaard. Dat zijn dus enorme bedragen. En intussen heeft het kabinet het over 6 miljard aan bezuinigingen. Dat slaat dus nergens op.”

Vertrouwen als kracht

“Alles is transparant geworden. Daardoor zien we banken, woningbouwcorporaties, bestuurders, grote accountants en ziekenhuizen door de mand vallen. Ook de overheid is niet erg betrouwbaar gebleken, ze moet keer op keer terugkomen op gemaakte afspraken. *You can’t hide any longer*. Dat heeft effect op het vertrouwen. We weten alles.

Maar er is ook een positieve kant. We kunnen niet meer doen wat we altijd hebben gedaan. Bedrijven hebben een *license to operate* nodig. Als de samenleving zegt: *we don’t trust you*, dan ben je weg. Veel organisaties,

privaat en publiek, zijn bezig om dat vertrouwen te herwinnen. Die zien dat als hun voornaamste opgave. Daarom denk ik dat het vertrouwen wel weer terugkomt.

Tegelijkertijd moeten we voorkomen dat mensen moedeloos worden en afhaken, doordat zij niet meer mee kunnen doen. Vooral aan de onderkant van de arbeidsmarkt. We moeten mensen bijscholen, ook met gebruik van moderne technologie. Niemand is te oud om bij te leren. Daarnaast moeten we serviceberoepen veel aantrekkelijker maken en goed belonen. Want die hebben we ook nodig: vriendelijke taxichauffeurs, mensen die kranten en koffie rondbrengen in het verzorgingstehuis en mensen die huishoudelijk werk verrichten.

Vertrouwen is moed, zei de Oostenrijks schrijfster Marie von Ebner-Eschenbach. En trouw is kracht, zei ze erbij. Een deel van onze zorg voor de toekomst, naast het verlies aan vertrouwen in instituties en organisaties, is dat we bang zijn om het paradijs waarin we leven, een beetje kwijt te raken. We zijn bang om in het diepe te springen. Daarom vind ik die uitspraak zo goed: vertrouwen is moed.”

88

Vertrouwen in de toekomst

“Ik zou het geweldig vinden om in deze tijd jong te zijn. Ik weet zeker dat mijn kinderen over dertig jaar in een wereld leven die verrassend anders is. Wij zijn in economische termen heel welvarend geworden. Maar waar het uiteindelijk om gaat, is de kwaliteit van leven. Schone lucht bijvoorbeeld. Dat hebben we nu niet, want hier in de Randstad zijn we het meest vervuild van Europa.

Op de plaatjes die André Kuipers van de aarde heeft gemaakt, zie je donkerrode vlekken op een aantal gebieden in Europa; de meest donkerrode is de Randstad. Daarom moeten die kolencentrales er ook uit, zoals we in het SER-energieakkoord hebben afgesproken. Ook al maakt de ACM daar bezwaar tegen omdat dit zou indruisen tegen vrije marktwerking. Marktwerking is prima, maar het houdt op als we niet meer kunnen ademen. Ik geloof erin dat onze kinderen oplossingen gaan vinden voor dat probleem van de frisse lucht. Ik ben ervan overtuigd dat

‘Een deel van onze zorg voor de toekomst is dat we bang zijn om het paradijs waarin we leven, een beetje kwijt te raken’

ze dat kunnen. Als we over de hele wereld dezelfde bevolkingsdichtheid zouden hebben als in Nederland, dan kunnen we het doen met de oppervlakte van de staat Texas. Er is dus ruimte genoeg.

Een mooi voorbeeld van wat we kunnen? Kijk naar de I8 van BMW. Een auto in de klasse van de limousine. Volledig gebouwd uit carbonfiber, in een fabriek die helemaal selfsupporting is qua energie. Er zit een 3-cilindermotor in, een kleine benzinemotor dus, maar die levert energie voor de elektromotor die er ook in zit. De actieradius is 1000 km, het verbruik 1 op 50. En dan hebben we het over een zes-persoonsauto die 300 km per uur rijdt en in 3,5 seconde van 0 naar 100 optrekt. Dat noem ik superieur!

Laat dus niemand denken dat duurzaam niet ongelooflijk innovatief kan zijn. We moeten het vertrouwen hebben om in het diepe te springen en te experimenteren. *Let's jump!*"

Herna Verhagen, Post NL

Resultaat behaal je niet in je eentje

Herna Verhagen (1966), ceo van PostNL, is één van de topvrouwen van Nederland. Ze komt uit Brabant, studeerde Nederlands recht in Nijmegen en personeelwetenschappen in Tilburg, en voegde daar later studies in het buitenland aan toe. Sinds 2011 is ze lid van de raad van bestuur van Post NL, in 2012 werd ze ceo van het bedrijf. Haar verhaal over liefde voor ondernemerschap, de kracht van PostNL, de kracht van Nederland, het belang van vertrouwen en haar geloof in de toekomst.

91

Liefde voor ondernemerschap

“Vanaf dag 1 van mijn loopbaan heb ik leidinggevende functies gehad. Ik ben als HR-professional meteen in een leidinggevende functie begonnen. Daarna ben ik sales gaan doen, ook in een leidinggevende functie. Ik vind het leuk om met mensen successen te behalen. Als ik doelen heb gesteld, laat ik die niet makkelijk los.

Leidinggeven betekent: een team opbouwen, samen doelen stellen en ervoor zorgen dat je die doelen haalt. Hoe ingewikkeld een situatie ook is, de kunst is om die problemen terug te brengen tot een agenda met vijf, hooguit zeven punten – op meer punten kunnen mensen zich niet effectief richten. En daar ga je dan samen aan werken. Dat vind ik nog steeds heel leuk. De mate waarin je succesvol kunt zijn, vermenigvuldigt zich

‘Je moet als land in staat zijn en de kracht hebben om te veranderen’

als je dat samen met anderen doet. Ik zoek mensen om me heen met wie ik dat kan, die dat met mij delen. Ik geloof niet in resultaat, dat je in je eentje haalt.”

Kracht van het bedrijf

92

“PostNL is een bedrijf met 66.000 medewerkers, 4,3 miljard euro omzet, veel uitdagingen en ook veel kansen. We hebben moeilijke tijden achter de rug, maar inmiddels is het rustiger geworden. Onze grootste kracht is vooral dat we heel goed zijn in logistiek. We zorgen ervoor dat er vandaag iets wordt opgehaald en morgen op het juiste adres wordt bezorgd. Dat geldt voor brieven en voor pakketten; in Nederland en ook in een aantal omliggende landen. Daar zit een enorm logistiek proces achter. We bezorgen in Nederland nog steeds zo’n 3,5 miljard brieven per jaar en ruim 120 miljoen pakketten.

De digitalisering heeft gevolgen voor het aantal brieven dat we versturen, maar biedt ook kansen omdat mensen steeds meer via internet bestellen en als pakket bezorgd krijgen. Onze uitdaging is om de krimp in briefpost en de groei in pakketpost op een goede manier te managen.

Sociale verantwoordelijkheid is ook één van de krachten van dit bedrijf. Er zijn bijna 8.000 postbodes van werk naar werk begeleid. Ze werken nu onder meer bij de politie, beveiliging en parkeerwacht. Vanuit datzelfde gevoel van verantwoordelijkheid zijn we bezig met een proces om 1200 mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt in ons bedrijf te laten werken. Ik vind dat we dat moeten doen, omdat wij werk hebben dat we best geschikt kunnen maken voor mensen die een lichamelijke of geestelijke handicap hebben, zonder dat het leidt tot verdringing van onze huidige medewerkers.”

Kracht van Nederland

“Nederland is een belangrijke *gateway* voor Europa, met één van de grootste havens ter wereld, een enorm grote luchthaven en een goed transportnetwerk, zowel in de vorm van wegen als spoor. We hebben een unieke positie in Europa en onze bevolking is hoog opgeleid. Laten we onze kansen zien en die vooral benutten.

Ik zie kansen in Nederland. Er zijn heel veel bedrijven die op dit moment hard werken aan hun herstel. Op een dag bereiken we het keerpunt, en gaan we weer groeien. Mensen beleven dat misschien anders op dit moment, maar dat komt ook doordat we onszelf nogal eens naar beneden halen en schrijven. We benadrukken alles wat niet goed gaat, in plaats van wat er wel goed gaat. Achter de schermen wordt heel hard gewerkt aan herstel. Het is belangrijk dat je ook in crisistijd durft investeren. PostNL heeft net 240 miljoen euro geïnvesteerd in nieuwe sorteerfabrieken voor pakketten. We zijn er zeker van dat daar onze toekomstige waarde ligt.

Er gaat heel veel aandacht naar de 6 miljard besparingen die Nederland in 2014 moeten worden gehaald, maar intussen wordt er voor tientallen miljarden geïnvesteerd in groei of in sectoren waarvan je mag verwachten dat er op een bepaald moment groei uit gaat komen. Daar ligt volgens mij de kracht van Nederland. We hebben sectoren waar heel veel groeikracht in zit.”

Vertrouwen als kracht

“Vertrouwen komt te voet en gaat te paard. Om het vertrouwen in de economie, het bedrijfsleven of de politiek te herstellen, is tijd nodig. Mensen hebben een tijd lang meer positieve berichten nodig om er vertrouwen in te hebben dat het de goede kant uit gaat. Vertrouwen is cruciaal om je doelen te realiseren.

Toch denk ik dat het in de basis wel goed zit met dat vertrouwen. In onderzoeken over welke landen het meest gelukkig en meest tevreden zijn, scoort Nederland altijd hoog. Daarin speelt zeker ook mee dat mensen erop vertrouwen dat ze in hun eigen inkomen kunnen blijven voorzien, dat ze naar een dokter kunnen gaan als het nodig is en er vanuit gaan dat er een bepaalde veiligheid is. Dat zijn zaken die niet alleen door jezelf worden bepaald, maar waar je het grotere geheel voor nodig hebt. Daarom denk ik dat mensen in Nederland ten diepste toch een positief basisgevoel hebben.

“Hoe negatief de berichten soms ook zijn, ik blijf kijken naar wat er onderliggend gebeurt”

Hoe negatief de berichten soms ook zijn, ik blijf kijken naar wat er onderliggend gebeurt. Om leiding te kunnen geven aan een bedrijf moet je zien wat er structureel verandert. Zie ik de kwaliteit maand na maand beter worden? Krijgen we de reorganisatie voor elkaar zonder onrust onder medewerkers en met behoud van kwaliteit? Dat zijn dingen die je niet in de krant leest. Maar als ik naar die onderliggende bewegingen in Nederland kijk, dan zie ik voldoende reden om vertrouwen te hebben.”

Vertrouwen in de toekomst

“Het leven ziet er over twintig, dertig jaar zeker heel anders uit. Twintig jaar geleden hadden we geen mobiele telefoon en nauwelijks toegang tot internet. Niemand kocht iets via internet. De veranderingen gaan alleen maar sneller. We gaan naar auto’s zonder bestuurders, en 3Dprinters, om de hoek, die printen wat je nodig hebt. Er gaan dingen gebeuren die wij ons nu niet kunnen voorstellen. En ik weet zeker dat Nederland en Europa daarvan onderdeel zijn.

Natuurlijk gaan Azië of Afrika op termijn een pregnantere rol spelen. Maar is dat slecht? Helemaal niet. Word je daar als land slechter van? Mijns inziens niet. Als je maar in staat bent en de kracht hebt – en dat is volgens mij een heel belangrijke kracht – om te veranderen. Die kracht moet je als land, politiek, bedrijf of zorginstellingen hebben. Niet denken dat alles wat je nog niet kent bij voorbaat slechter is.

Ik zie de vooruitgang die we kunnen boeken over het algemeen als een uitdaging. Het zal heus niet altijd leuk en eenvoudig zijn, maar zo is het leven. Iedereen heeft dagen waarvan je denkt: had ik liever overgeslagen. Maar toch: is het niet fantastisch dat je een leven voor je hebt en dat je daar vorm aan kunt geven op een manier die jij goed vindt, met de nodige techniek, innovatie en zorg?

Vorige week stond ik voor een zaal van 400 masterstudenten op de Universiteit van Amsterdam: begin twintig, goed opgeleid, best al wat levenservaring, maar ook nog onbevungen. En minimaal vijftig jaar te gaan. Je zou er haast jaloers op worden. Dat gevoel: de wereld ligt voor je open.”

De kracht van Nederland¹

Kern

Nederland heeft een uitstekende economische basis en een hoog concurrentievermogen wat bijvoorbeeld blijkt uit de omvangrijke export. Ook het bedrijfsleven dat produceert voor de binnenlandse markt, is gezond. Met daarin een sterke bijdrage van het mkb en familiebedrijven.

In contrast daarmee staat dat het vertrouwen van burgers en consumenten lager is dan ooit. Natuurlijk is dit het gevolg van de economische malaise. Maar Nederland lijkt chronisch ontevreden en met een dalend vertrouwen in de diverse instituties. Het politieke landschap is meer dan ooit versnipperd en volatiel.

Vraag is hoe we uit deze beklemming kunnen komen? Op welke wijze kan het vertrouwen worden hersteld? Heeft het bedrijfsleven voldoende oog voor de belevingswereld van burgers? Hoe hervindt Nederland zijn stabiliteit? Zijn daarvoor bepaalde doorbraken nodig? Wat kan het bedrijfsleven daaraan bijdragen en wat is de rol van VNO-NCW?

95

1 Ogesteld door het secretariaat van het VNO-NCW.

1. Nederland heeft al een aantal jaren te maken met geen, of zelfs negatieve economische groei.
 Het consumentenvertrouwen blijft laag; oorzaken liggen binnenslands. De dalende waarde van de huizen, beperkingen in de hypotheekverstrekking aan starters en de onzekerheid over het toekomstig pensioen, de wijzigingen in collectieve voorzieningen zijn daar debat aan. Een aantal zekerheden van burgers is aangetast. Reden voor de consument om de hand op de knip te houden.
 De bankensector moet zich nog herstellen en zijn balansen versterken (Basel III en overkreditering in het verleden) - wat een langzaam proces lijkt te worden - waardoor de kredietverlening, met name aan het MKB, hapert. Gezocht wordt naar innovatieve oplossingen zoals een grotere rol voor de pensioenfondsen (die een enorm spaarvermogen beheren). Ook alternatieve financieringsopties zijn in beeld.
 De opeenvolgende rondes van bezuinigingen en lastenverzwaringen brengen de economie in een verdere neerwaartse spiraal.
 Opvallend is dat Duitsland en de Verenigde Staten beter presteren.^{2 3}
 Het lijkt Nederland te ontbreken aan zelfvertrouwen en trots. Pessimisme overheerst.
De vraag is of en hoe het bedrijfsleven kan helpen om weer uit dit dal op te klimmen. Zijn er slimme creatieve oplossingen? Hoe kan het bedrijfsleven bijdragen aan het herstel van vertrouwen?

2. Hoe komt Nederland weer in zijn kracht? Hoe kunnen we ons aanwezig potentieel opwekken?
 Sleutelwoorden zijn innovatie en het talent om te vernieuwen. VNO-NCW bracht in 2010 een meerjarenvisie uit met de veelzeggende titel *Optimistisch*. Is dat optimisme ook nu nog gerechtvaardigd?
 - Centraal in het huidige innovatie en industriebeleid staat het topsectorenbeleid. Duurzaamheid is daarin een dwars-dimensie en een terrein waar nog tal van innovaties mogelijk zijn.

2 Een recente SER-verkenning (2013) 'Nederlandse economie in stabiel vaarwater' geeft een goed beeld van de zwaktes van de Nederlandse economie. De Nederlandse economie lijkt in veel opzichten pro-cyclisch. Als er groei is, is die hoger; als er recessie is, is die sterker.

3 Als redenen worden wel genoemd (NRC van 3 juli 2013): Duitsland kent soberder arbeidsvoorwaarden en sociale zekerheid (een WW van één jaar); een sterke maakindustrie met een grote rol voor familiebedrijven; een 'kenniscultuur' met veel waardering van vakonderwijs met daarin grote betrokkenheid van bedrijven; minder zwakke banken; geen huizenbubbel (huizenprijzen zijn lager dan bij ons en huizeigenaren zijn gewend om hun hypotheeklening af te lossen.).

Ook de Verenigde Staten krabbelen nu overeind. Daar hebben de banken al veel eerder maatregelen getroffen (bv door aandelenemissies en afschrijvingen van slechte leningen).

Een voorbeeld is de DSGC (*Dutch Sustainable Growth Coalition*), een initiatief van zeven CEO's van Nederlandse multinationals, dat de ambitie heeft om van Nederland een *sustainability valley* te maken.

De uitdaging aan Nederland is om toegevoegde waarde te leveren in de aanpak van de grote duurzaamheidsvraagstukken in de wereld.

Vraag is of het topsectorenbeleid voldoende van de grond komt. En of er voldoende ambitie en ondernemerszin zijn in ons land. Hoe kan het ondernemerschap worden bevorderd? Hoe kunnen we de ambitie in duurzaamheid verder aan kracht doen winnen? Brengt het energieakkoord schone energiewinning? Wie zijn winnaars en verliezers?

- Nederland heeft een sterke dienstensector terwijl de groei nu vooral moet komen uit de industrie.
Is herwaardering van de industrie wenselijk?

- Nederland heeft gerenommeerde kennisinstituten.
Kan de valorisatie van kennis in Nederland verder worden verbeterd?

3. Innovatie omvat ook sociale innovatie. Innovaties hebben direct te maken met de inzet, de kwaliteiten en de organisatie van mensen. Sociale innovatie raakt de Nederlandse arbeidsverhoudingen, die internationaal nog steeds hoog worden gewaardeerd (zo blijkt uit internationaal vergelijkend onderzoek, aldus Paul Schnabel op de laatste Bilderbergconferentie). Het tripartite Sociaal Akkoord uit april biedt een sociale agenda voor de komende jaren met veel aandacht voor de inzetbaarheid van mensen.

Soortgelijk akkoorden zijn in de SER gesloten op het gebied van energie, van techniek resp. zorg.

Zijn er nieuwe van dergelijke initiatieven wenselijk?

Hoe weten we ons menselijk kapitaal op te bouwen, in stand te houden en in te zetten, zowel nationaal als in de ondernemingen? Is er voldoende aandacht voor de kwalificaties van de beroepsbevolking, vakonderwijs en beroepskeuze? Hoe kunnen wij het aanwezige menselijk potentieel activeren en daarvoor de organisatorische voorwaarden creëren?

VNO-NCW is medeverantwoordelijk voor het sociaal stelsel volgens Rijnlants model - inclusief ons pensioensysteem dat onverwacht kwetsbaar bleek -, nadat dit in de afgelopen decennia al aanzienlijk is aangepast (ook al bestaan er op onderdelen nog wensen zoals de aanpassing van de WW en het ontslagrecht). Tegelijk bestaat er nog steeds een aanzienlijke collectieve sector.

Moet de collectieve sector qua omvang kleiner worden?

Is VNO-NCW voldoende kritisch ten aanzien van de verzorgingsstaat en de collectieve sector?

4. Burgers tonen een 'onbehagen in de instituties'. Van oudsher was dat vertrouwen in instituties hoog.⁴ Het politieke landschap thans is versnipperd en volatiel. Gemiddeld om de twee jaar waren er sinds 2002 er verkiezingen en het politieke draagvlak van regeringen is brozer dan ooit (Steun van de Eerste Kamer is nodig maar onzeker. Het vorige kabinet kon alleen regeren dankzij een 'gedoogconstructie' die geen lang leven beschoren was). De nodige systeemveranderingen en aanpassingen voltrekken zich daardoor langzaam. *De vraag is of het bedrijfsleven stabiliserend kan werken en kan helpen het draagvlak voor de politiek te versterken.*
5. Een sterk Europa is essentieel voor de welvaart van Nederland. In de aanloop naar de Europese verkiezingen in 2014 zal het debat over de betekenis van Europa opleven, in Nederland maar ook elders in Europa. In dat debat heeft ook het bedrijfsleven een belang. Europese markten waren en zijn cruciaal voor het Nederlandse bedrijfsleven. De interne discussies over de euro, de overheidstekorten en de gezondmaking van de bankensector verg(d)en veel aandacht en energie. De werkloosheid – en met name de jeugdwerkloosheid – is in een aantal Europese landen tot recordhoogte gestegen. Het vertrouwen van de burgers in het project Europa is fors gedaald. *Vraag is hoe dat vertrouwen kan worden hersteld, en wat het bedrijfsleven daaraan kan bijdragen. En hoe Europa uit de negatieve spiraal van economische stagnatie kan komen, waarin het thans verkeert.*

Een sterk punt van Nederland is zijn relatie met het 'buitenland': de internationale oriëntatie, grote efficiëntie, hoge kwaliteit, sterke positie in veel waardeketens, de traditionele handelsgeest en talenkennis.

Juist Nederland ondervindt de gevolgen van de geo-economische en geopolitieke verschuivingen.

Kansen moeten vooral worden gezocht in de opkomende markten (BRIC), maar ook nieuwe landen in Afrika en Turkije), al vlakt de groei ook daar af. De nieuwe opkomende landen hanteren soms andere spelregels dan wij gewend waren (denk aan staatskapitalistische landen als China en Rusland, waar de 'vrije' markt een veel kleinere rol speelt dan in het 'Westen'). Daardoor is er een grotere rol te zien voor overheden en economische diplomatie. Nederland moet dat nieuwe spel meespelen.

Vraag is hoe we de kansen in opkomende markten maximaal kunnen benutten.

4 Vertrouwen wordt bepaald door een aantal factoren: integriteit, transparantie, zekerheden en resultaat.

Bijlage 2: Programma 52ste Bilderbergconferentie 7-8 februari 2014

Conferentievoorzitter: *Felix Rottenberg*, raadgever, bestuurder en moderator

Vrijdag 7 februari

vanaf 12.30 uur *ontvangst* met lunch

13.30 uur *opening*
Bernard Wientjes, voorzitter VNO-NCW

13.45 uur *inleiding*
Wiebe Draijer, voorzitter Sociaal-Economische Raad

gesproken column
Nausicaa Marbe, schrijver, journalist en columnist
De Telegraaf

inleiding
Koos van Oord, oud-Directievoorzitter Van Oord NV

gesproken column
Yvonne Zonderop, journalist

15.15 uur *pauze*

15.50 uur *forumdiscussie*
Hans van Baalen, lid Europees Parlement,
delegatieleider VVD
Thecla Bodewes, directeur-eigenaar Bodewes Groep
Pauline van der Meer Mohr, voorzitter College van
Bestuur Erasmus Universiteit Rotterdam
Maxime Verhagen, voorzitter Bouwend Nederland

16.50 uur *einde plenaire gedeelte; naar de parallelsessies*

17.00 uur *parallelsessies*

18.30 uur *aperitief*

19.15 – 22.00 uur *diner*

Zaterdag 8 februari

vanaf 07.30 uur *ontbijt*

09.00 uur oecumenische dienst onder leiding van **Paul van Geest**,
hoogleraar kerkgeschiedenis en geschiedenis van de
theologie, Universiteit Tilburg

10.00 uur *heropening* door conferentievoorzitter

10.10 uur *inleiding*
Jeroen Dijsselbloem, Minister van Financiën

11.00 uur *pauze*

11.30 uur *forumdiscussie*
Arend Jan Boekestijn, historicus Universiteit Utrecht,
columnist Elsevier
Sylvia Borren, directeur Greenpeace
Arie Slob, fractievoorzitter ChristenUnie Tweede Kamer
der Staten-Generaal
Ben Tax, directeur Rijk Zwaan Zaaideelt en Zaadhandel BV
Jacco Vonhof, voorzitter VNO-NCW Midden

12.30 uur *slotwoord* **Bernard Wientjes**

aansluitend *afscheidslunch*

Bijlage 3: Over de Bilderbergconferentie

In artikel 2 van de VNO-NCW-statuten is sinds 2006 het volgende opgenomen:

'Bezinning op basis van een rijke traditie op levensbeschouwelijk terrein maakt integraal onderdeel uit van de belangenbehartiging. Dit betreft mede bezinning over het vraagstuk van een rechtvaardige sociaal-economische ordening.'

De Bilderbergconferentie is de jaarlijkse bezinningsconferentie van VNO-NCW.

De geschiedenis van de conferentie is vastgelegd in het jubileumboek ter gelegenheid van de 50^e Bilderbergconferentie in 2012.

De conferentiethema's in deze eeuw waren als volgt:

- 2001: *Arbeidsverhoudingen op een keerpunt?*
- 2002: *De integrale manager*
- 2003: *Een (on)gezonde afkeer van de politiek?*
- 2004: *Werken aan vertrouwen*
- 2005: *Op eigen kracht; van verzorgingsstaat tot participatiemaatschappij*
- 2006: *Leiderschap is meesterschap*
- 2007: *Ondernemen in het Europa van morgen*
- 2008: *Duurzame globalisering; over het kwetsbare evenwicht van profit, prosperity, people en planet*
- 2009: *Duurzaam succes; over ondernemen in de wereldeconomie*
- 2010: *Duurzaam herstel*
- 2011: *Nieuwe verantwoordelijkheden*
- 2012: *Onze gezamenlijke toekomst; 50 jaar Bilderbergconferentie*
- 2013: *Vernieuwende partnerschappen*
- 2014: *De kracht van Nederland*

De **KRACHT** van Nederland

Bilderbergconferentie 2014

Dit boek is uitgegeven ter voorbereiding van de 52^e Bilderbergconferentie van VNO-NCW op 7 en 8 februari 2014 met als thema de Kracht van Nederland. De conferentie is 52 geleden begonnen als initiatief van het toenmalige Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers, is voortgezet door het NCW en later door VNO-NCW. De Bilderbergconferentie is een bezinningsconferentie op de maatschappelijke rol en betekenis van het ondernemen.